

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній рівень – бакалавр

на тему: **«Агітатори-атеїсти в роки хрущовської антирелігійної кампанії:
професійна діяльність та образ у пропаганді»**

Виконала: студентка 4-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»
освітньої програми «Історія»

Біла Аліна Миколаївна

Науковий керівник: Шліхта Наталя Василівна,
PhD, кандидатка історичних наук, професорка

Рецензент: Ферт Андрій Олександрович, PhD

Кваліфікаційна робота

захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

“ _____ ” _____ 2024 р.

Київ – 2024

Декларація академічної доброчесності

студентки НаУКМА

Я, Біла Аліна Миколаївна, студентка 4 р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія” адреса електронної пошти: alina.bila@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Агітатори-атеїсти в роки хрущовської антирелігійної кампанії: професійна діяльність та образ у пропаганді» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1- 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи StrikePlagiarism.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

23.05.2024

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної роботи

Тема: «Агітатори-атеїсти в роки хрущовської антирелігійної кампанії: професійна діяльність та образ у пропаганді»

Автор: Біла Аліна Миколаївна, студентка 4-го р. н. першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньої програми «Історія»

Науковий керівник: Шліхта Наталя Василівна, PhD, кандидатка історичних наук, професорка

Захищена: " ____ " _____ 2024 р.

Короткий зміст роботи:

Кваліфікаційна робота є першим комплексним дослідженням професійної діяльності лекторів-атеїстів Товариства «Знання» УРСР у період хрущовської антирелігійної кампанії 1958–1964 років. Ця праця має на меті дослідити роботу членів Товариства «Знання», які займалися пропагандою атеїзму, а також проаналізувати той образ агітаторів, що був сформований у радянській пропаганді. Для розкриття теми було залучено архівні матеріали із фондів ЦДАГО України та ЦДАВО України, які стосуються функціонування Товариства «Знання» УРСР. Також у якості джерел було проаналізовано статті із журналу «Войовничий атеїст», які дозволяють реконструювати образ агітатора-атеїста, що його формувала пропаганда.

Новизною дослідження є спроба поглянути на атеїстичну пропаганду з «людського виміру»: ми намагаємось зобразити агітаторів не як «інструмент пропаганди» чи «гвинтиків в системі», а як людей, для яких атеїстична пропаганда передусім була їх роботою. Для цього ми аналізуємо різні аспекти професійної діяльності агітаторів: умови праці; участь у семінарах, курсах підвищення кваліфікації та конференціях; відрядження в межах республіки, СРСР та за кордон; матеріальне забезпечення та ін.. Усе це розглядається як

потенційні перешкоди або можливості, які отримували агітатори для професійного розвитку та покращення свого соціального статусу.

Крім того, у роботі здійснено спробу сконструювати колективний портрет агітатора-атеїста: розглядаючи кожного агітатора як окрему особистість, нам вдалось виділити ті спільні риси, що були притаманні більшості пропагандистів. До того ж, саме завдяки колективному портрету нам вдалось доповнити наше уявлення про мотивації цих людей стати агітаторами та наслідки, які для них мав цей вибір.

Важливим аспектом роботи є аналіз образу агітатора-атеїста, який був сформований у пропаганді. Адже на сторінках журналу «Войовничий атеїст» агітатор постає передусім як «нова радянська людина». Цей образ є важливою складовою ідеологічного дискурсу періоду «відлиги», адже саме «нова радянська людина» мала б привести радянське суспільство до його головної мети – побудови комунізму.

У результаті дослідження було сформовано погляд на агітаторів як «живих людей», відмінних від того ідеалізованого образу, що його створювала пропаганда. Робота дає змогу сконструювати певне уявлення про повсякдення агітаторів, мотивації та преференції, що вони отримували від роботи, їх спільні характеристики та соціальний статус. Разом усе це дає можливість поглянути на хрущовську антирелігійну кампанію як передусім протистояння різних груп людей (пропагандистів та вірян), які однаково були невід'ємними частинами радянського суспільства.

Зміст

Вступ	2.
Розділ I. Ідеологічний контекст та особливості антирелігійної кампанії 1958 – 1964 рр.	9.
1.1. Особливості радянської пропаганди	9.
1.2. Релігія як ворог комунізму	12.
1.3. Специфіка хрущовських антирелігійних кампаній	15.
1.4. Роль Товариства «Знання» в антирелігійній пропаганді.....	20.
Розділ II. «Внутрішня кухня» роботи агітаторів-атеїстів	27.
2.1. Як виник «Войовничий атеїст»?	27.
2.2. Як агітаторові-атеїсту покращити свій статус?	35.
Розділ III: Атеїзм «з людським обличчям»: колективний портрет агітатора-атеїста	47.
3.1. Агітатори-керівники та референти	48.
3.2. Священники, які «порвали з релігією»	57.
Розділ IV. Образ агітатора-атеїста в пропаганді	66.
4.1. Агітатор-атеїст як «нова радянська людина»	66.
4.2. Повсякдення агітаторів-атеїстів їхніми ж очима	75.
4.3. «Переконання змінити – не бороду поголити», або чому ці люди ставали агітаторами	80.
Висновки	89.
Список використаних джерел та літератури	94.
Додатки	103.

Вступ

Політика Микити Хрущова як першого секретаря ЦК КПРС передусім була зосереджена на досягненні задекларованої у Третій програмі партії (1961) мети – побудови комунізму. І усі його рішення у сфері державно-церковних відносин варто трактувати як частину цілого комплексу заходів, які були покликані змінити радянську систему, аби досягнення цієї мети стало можливим. Тож, гостра боротьба з релігією на інституційному та ідеологічному рівнях у той час бачилась ні чим іншим, як боротьбою за «світле комуністичне майбутнє».

У сучасній історіографії державно-церковні відносини в СРСР в період хрущовської антирелігійної кампанії переважно описуються у категоріях «людина vs держава», у яких Церква постає в особі людей, які її представляють – передусім священників чи вірян. І саме вони відчайдушно протистоять утискам та намагаються відстояти своє право на свободу віросповідання. Натомість, держава мислиться як якась ефемерна система, Левіафан, який прагне знищити цих людей, а отже не має *нічого людського*. У такому контексті, агітатори-атеїсти постають лише як інструмент, який «система-чудовисько» використовує задля поширення антирелігійної пропаганди. Натомість досліджень, які зосереджувалися б на «людському факторі» та повсякденні агітаторів-атеїстів практично немає.

Не менш важливим є те, що саме у 1960-х роках радянські ідеологи знову взялися конструювати образ правильного громадянина – «нової радянської людини», яка мала б стати основною одиницею комуністичного суспільства. І агітатори-атеїсти належали до тих категорій населення, які буквально мали втілювати образ «нової людини» у своїй особі. Водночас, історичних розвідок у цьому напрямі також відносно мало. А оскільки саме агітатори відповідали за атеїстичну пропаганду, яка була невід’ємною складовою хрущовської антирелігійної кампанії, то без вивчення їхньої професійної діяльності неможливо скласти чітке уявлення про вплив кампанії 1958–1964 рр. на радянське суспільство, що й зумовлює **актуальність** нашого дослідження.

Мета роботи полягає у потребі дослідити діяльність агітаторів-атеїстів Товариства «Знання» у 1958–1964 рр. та їх образ у пропаганді, що є необхідним для належного розуміння особливостей хрущовської антирелігійної кампанії.

Для досягнення мети дослідження потрібно виконати такі **завдання**:

- Охарактеризувати передумови та особливості антирелігійної кампанії 1958–1964 рр., визначити роль агітаторів-членів Товариства «Знання» у поширенні атеїстичної пропаганди.
- Окреслити професійну діяльність лекторів-атеїстів Товариства «Знання» під час хрущовської антирелігійної кампанії.
- Сконструювати колективний портрет агітатора-атеїста, щоб крізь призму їхніх біографічних відомостей виокремити спільні риси, притаманні більшості агітаторів.
- Проаналізувати образ агітатора-атеїста у пропаганді за матеріалами журналу «Войовничий атеїст».

Об'єктом дослідження є радянське суспільство періоду «відлиги», ідеальний образ якого, зокрема, формувався під впливом антирелігійної пропаганди.

Предмет дослідження – діяльність агітаторів-атеїстів в період хрущовської антирелігійної кампанії та її відображення на сторінках журналу «Войовничий атеїст».

Агітатори були членами заснованого у 1947 році Товариства «Знання» – чи не найбільшої організації в СРСР, головним завданням якої була саме пропагандистська діяльність різних напрямків. Товариство мало відділення в усіх республіках Радянського Союзу, а його всесоюзне відділення в Москві підпорядковувалось безпосередньо відділу агітації та пропаганди ЦК КПРС. «Войовничий атеїст» був друкованим органом Товариства «Знання» УРСР.

В основі **методологічної бази** дослідження є метод критичного аналізу джерел, завдяки якому, опрацьовуючи архівні матеріали, ми виокремлювали спотворення інформації, які свідомо формували автори цих документів –

члени Товариства «Знання». Прикладом таких спотворень може бути завищення показників діяльності агітаторів, підкреслення досягнень окремих осіб та опис релігії як суспільного явища, яке «відмирає» і незабаром зникне. Так само, критичний аналіз статей із журналу «Войовничий атеїст» допоміг нам виокремити ідеалізовані риси образу агітатора-атеїста, що його формувала радянська пропаганда.

Контент-аналіз ми застосовуємо передусім для роботи з матеріалами «Войовничого атеїста». Завдяки ньому, ми систематизували статті із часопису, зосередившись передусім на матеріалах із рубрики «Трибуна атеїста», які фокусуються на образі самих агітаторів, а не вірян чи священників.

Також ми застосовуємо *просопографічний метод* для конструювання колективного портрету агітаторів-атеїстів. Зосередившись на біографічних відомостях агітаторів, ми розглядаємо кожного з них як індивідуальну особу, що дозволило виокремити деякі спільні риси, притаманні більшості пропагандистів.

Крім того, ми звертаємось до підходу Кліфорда Гірца, який розглядає і релігію, і ідеологію передусім як культурні системи. І те, і інше, він визначає як «*систему символів*», що формує «атмосферу життя» людини, і наділяє її певним набором схильностей, які, в свою чергу, визначають поведінку особи.¹ Водночас, Гірц розглядає ідеологію як *реакцію* суспільства на *культурне напруження*, яке виникає через «нестачу моральних орієнтирів», на які людям можна було б взоруватися.²

У нашому випадку, атеїзм є складовою комуністичної ідеології, і його пропаганда активізується саме тоді, коли виникає потреба заповнити «порожнечу», яка постала на місці риторично «витісненої» із суспільних норм релігії. Іншими словами, атеїзм є тим «*правильним орієнтиром*», який пропонує радянська система своїм громадянам на заміну «шкідливій» релігії.

¹ Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе / Пер. з англ.- Н. Комарова. К.: Дух і Літера, 2001. С. 114.

² Там само. С. 258.

І саме тому, агітатори, як люди які пропагують атеїзм, стають прикладом *«правильного»* громадянина – «нової радянської людини».

Хронологічні рамки дослідження – це період з 1958 по 1964 рік. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлений розгортанням хрущовської антирелігійної кампанії, початок якої ознаменувався виходом Постанови ЦК КПРС від 28 листопада 1958 р. «Про заходи щодо припинення паломництва до так званих "святих місць"». Цей документ «вводив в дію» так звані «командно-адміністративні» методи боротьби з релігією. Задля доповнення їх ефективності, влада розпочала широкомасштабну атеїстичну пропаганду, що, в свою чергу, зумовило потребу в чисельних нових кадрах серед агітаторів-атеїстів.

Верхня хронологічна межа пояснюється згортанням хрущовської антирелігійної кампанії. Через зміну політики КПРС стосовно релігії, фокус антирелігійної пропаганди в Радянському Союзі змінився із «войовничого атеїзму» на «наукове просвітництво» та пропагування ідеї «науково-матеріалістичного світогляду». Це, в свою чергу, стало причиною змін у наповненні журналу «Войовничий атеїст» – зміст видання став більш узагальненим, з його сторінок майже зникли «войовничі» антирелігійні меседжі, а основною метою часопису стало «наукове просвітництво». Відповідно змінилась і назва журналу – від січня 1965 року він видавався із заголовком «Людина і світ».

Територіальні рамки дослідження – територія УРСР станом на 1958 – 1964 рр.. Такі межі зумовлені поширеністю мережі осередків Республіканського товариства «Знання» УРСР, членами якого були агітатори-атеїсти.

Історіографія

Проблему поширення атеїзму в Радянському Союзі досліджує низка сучасних істориків. Однією з останніх та найбільш ґрунтовних праць у цьому напрямку є монографія Вікторії Смолкін «A Sacred Space Is Never Empty: A

History of Soviet Atheism» (2018).³ У ній, серед іншого, авторка розглядає політику КПРС стосовно підтримки атеїзму серед населення, основні віхи історії атеїзму в СРСР та проблеми, з якими стикалися агітатори. Окрім розгляду атеїзму з різних точок зору (як філософської та ідеологічної систем), дослідниця також звертається до антирелігійної пропаганди, зокрема у пресі, та аналізує її специфіку, в залежності від політичного режиму в державі. Також, авторка звертає увагу на різні категорії агітаторів-атеїстів, які були членами Товариства «Знання», і відповідали за різні форми атеїстичної пропаганди. Окрім цієї монографії, Вікторія Смолкін написала низку статей, у яких також вивчала розвиток атеїзму в Радянському Союзі.⁴

Проведення хрущовської антирелігійної кампанії досліджує Наталя Шліхта. Зокрема, вона вивчає форми та методи, завдяки яким здійснювалась антирелігійна кампанія 1958 – 1964 р., її вплив на діяльність Церков та становище релігії в СРСР. Важливим акцентом досліджень є виокремлення двох основних напрямів боротьби з релігією в Радянському Союзі: застосування «командно-адміністративних» методів (зادля інституційного знищення Церкви) та впровадження атеїстичної пропаганди (як ідеологічної боротьби з релігією).⁵

Іншою відомою дослідницею релігії та секуляризму в Радянському Союзі є Соня Люрман. Зокрема, у монографії «Religion in secular archives: Soviet atheism and historical knowledge» (2015)⁶ дослідниця проаналізувала

³ Smolkin V. A Sacred Space Is Never Empty: A History of Soviet Atheism. Princeton, NJ: Princeton University Press. 2018. 360 p.

⁴ Smolkin-Rothrock V. The Confession of an Atheist Who Became a Scholar of Religion. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2014. № 3. P. 597 – 620; Смолкін В. «Свято место пусто не бывает»: атеистическое воспитание в Советском Союзе, 1964 – 1968 // *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*. 2009. №.3 (65).

⁵ Шліхта Н. Основні форми і методи атеїстичної пропаганди в Українській РСР наприкінці 50-х – на початку 60-х років // *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»: Історія*. – К., 1999. – Т.14. – С. 80 – 87; Шліхта Н. Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії: ситуація в Україні та її польська паралель. *Україна модерна*. 1999-2000. Вип. 4–5. – С. 246 – 286.

⁶ Luehrmann S. Religion in secular archives: Soviet atheism and historical knowledge. New York. Oxford University Press, 2015. 256 p.

архівні документи 1960-х–1980-х років різних державних інституцій в СРСР, як-от Ради у справах релігій, які відповідали за контроль над релігійністю населення. Беручи за приклад регіон Поволжя, Соня Люрман запропонувала фокусувати дослідження не лише на контактах держави та Церкви, а й на тому, яким чином були влаштовані ті державні інституції, які відповідали за цю сферу, і яким був механізм їх дії. Також у цьому дослідженні ми звертаємось й до інших робіт науковиці.⁷

Окремо варто згадати дослідження Майкла Фроггатта⁸ і Джеймса Ендрюса⁹, які вивчають «наукове просвітництво», як складову атеїстичної пропаганди в СРСР за часів Микити Хрущова; та Андрія Ферта, який аналізує спроби радянської влади контролювати релігійні громади в УРСР¹⁰. А також роботи інших науковців, які працювали над темами, що є дотичними до предмету даного дослідження, зокрема: Петера Кенеза,¹¹ Олівера Томсона,¹² Наталії Лебіни¹³ та інших.

Джерельною базою дослідження є, передусім, матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Оскільки в ЦДАГО немає спеціалізованого фонду, присвяченого діяльності Товариства «Знання», ми використали фонд 1, у якому знаходяться матеріали ЦК КПУ. Зокрема,

⁷ Luehrmann S. *Secularism Soviet Style: Teaching Atheism and Religion in a Volga Republic*. Bloomington: Indiana University Press, 2011. 292 p; Luehrmann S. *The Modernity of Manual Reproduction: Soviet Propaganda and the Creative Life of Ideology*. *Cultural Anthropology*. 2011. № 3. P. 363–388.

⁸ Froggatt M. *Science in Propaganda and Popular Culture in the USSR under Khrushchëv (1953–1964)*. DPhil thesis. University of Oxford, 2006. 248 p.

⁹ Andrews J. *Inculcating Materialist Minds: Scientific Propaganda and Anti-religion in the USSR during the Cold War*. *Science, Religion and Communism in Cold War Europe*. ed. Paul Betts and Stephen A. Smith. Basingstoke, 2016. P. 105 – 125.

¹⁰ Ферт А. *Практики державного контролю над православними громадами Києва (1968–1989): дис. на здобуття наук. ступеня PhD.* / Національний Університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2024. 269 с.

¹¹ Kenez P. *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917–1929*. New York: Cambridge University Press. 1985. 308 p.

¹² Thomson O. *Mass persuasion in history: an historical analysis of the development of propaganda techniques*. New York: 1977. 142 p.

¹³ Лебина Н. *Антимиры: принципы конструирования аномалий. 1950-1960-е годы. Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940-1985/ ред. Е. Ярская-Смирнова, П. Романов. Москва, 2008. С. 255 – 265.*

йдеться про справи, які містять документацію (заяви, доповідні записки, довідки, звіти та ін.), яка відтворює комунікацію між ЦК КПУ та керівництвом Товариства «Знання» УРСР. Ця документація була складовою повсякденної діяльності Товариства, оскільки воно безпосередньо підпорядковувалось відділу агітації та пропаганди ЦК КПУ.

Також, ми використовуємо матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, фонд 4618. Це спеціалізований фонд, що містить документи Товариства «Знання» УРСР з 1947 по 1971 рік. Йдеться передусім про ті документи, які стосуються «внутрішніх розпоряджень» Товариства: постанови президії правління, розпорядження голів секцій, штатний розпис, річні звіти та ін..

Для реконструювання образу агітатора-атеїста у пропаганді ми використовуємо матеріали журналу «Войовничий атеїст» (1960 – 1964 рр.).

Структура кваліфікаційної роботи зумовлена її метою та завданнями. Дослідження містить вступ, чотири розділи, висновки, список використаних джерел і літератури та додатки. У першому розділі зазначено про ідеологічний контекст хрущовської антирелігійної кампанії та атеїстичної пропаганди як її складової, окреслено роль Товариства «Знання» у поширенні антирелігійної пропаганди. У другому розділі на основі архівних матеріалів проаналізовано професійну діяльність агітаторів-атеїстів. У третьому розділі ми сконструювали колективний портрет агітаторів-атеїстів на основі біографічних відомостей різних категорій пропагандистів. Четвертий розділ присвячений аналізу ідеалізованого образу агітатора в журналі «Войовничий атеїст». У додатках містяться фото агітаторів, які у якості візуального матеріалу доповнюють сконструйований нами колективний портрет.

Апробація: проміжні результати дослідження були апробовані у доповіді «"Войовничий атеїст" як джерело (не)атеїстичної пропаганди» на Міжнародній конференції молодих дослідників «Досліджуючи минуле. Методологічний інструментарій та джерела історика» (Київ, НаУКМА, 3-4 квітня 2024 р.).

Розділ I. Ідеологічний контекст та особливості антирелігійної кампанії 1958 – 1964 рр.

1.1. Особливості радянської пропаганди

У своїй праці «Джерела тоталітаризму» Ханна Арендт стверджувала, що у тоталітарних режимах пропаганда і терор є, насправді, «двома сторонами однієї медалі».¹⁴ Із цією тезою важко не погодитись: під час хрущовської антирелігійної кампанії влада використовувала одночасно атеїстичну пропаганду і репресії проти Церкви як два взаємодоповнюючі методи боротьби з релігією. Однак перш ніж перейти до їх характеристики, варто сказати кілька слів про специфіку радянської пропаганди загалом.

Передусім зазначимо, що поняття «радянська пропаганда», як влучно зазначив один із її найвідоміших дослідників Петер Кенез, є досить широким, і подекуди навіть може бути синонімом до радянської державної системи. Тож у цьому контексті СРСР можна сприймати як «пропагандистську державу».¹⁵ Аби окреслити, що у цій роботі ми матимемо на увазі під поняттям «радянська пропаганда», скористаємось визначенням, яке пропонує Кенез: «Пропаганда — це ніщо інше як спроба передати соціальні та політичні цінності, впливаючи на мислення, емоції, а отже, і на поведінку людей».¹⁶ Тож, власне «атеїстичну пропаганду» ми мислимо як намагання радянської влади прищепити населенню атеїстичний світогляд за допомогою антирелігійного виховання, наукового просвітництва, поширення ідей марксизму-ленінізму і звернення до глибинних людських емоцій та переживань. Для реалізації цих задумів влада використовувала тотальний контроль над ЗМІ, системою освіти та широким апаратом агітаторських кадрів.¹⁷

Джеффри Брукс влучно підкреслює важливу роль радянських ЗМІ у поширенні пропаганди. Цитуючи Леніна, який називав «друкарську машинку»

¹⁴ Арендт Х. Джерела тоталітаризму : пер. з англ. / Ханна Арендт. — 2-е вид. — К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. — С. 390.

¹⁵ Kenez P. The Birth of the Propaganda State. P. 3.

¹⁶ Там само. С. 4.

¹⁷ Там само. С. 15.

«найсильнішою зброєю більшовика»¹⁸, дослідник наголошує, що встановлення контролю над ЗМІ було одним із пріоритетних завдань для більшовицької влади від перших днів її становлення. При чому, йшлося не лише про цензуру того, що публікується в ЗМІ, а й про державний контроль над сировиною, яка була необхідна для видавничої справи. Ще від 1918 року влада встановила монополію на виробництво, розподіл між регіонами та постачання паперу і картону, яка зберігалась упродовж всього існування Радянського Союзу.¹⁹ Не менш важливою подією було заснування у 1922 році Головного управління у справах літератури та видавництв (Головліту), яке підпорядковувалось напряду управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б).²⁰ Ця інституція відіграла важливу роль у формуванні радянської пропаганди, оскільки відповідала за цензуру практично кожного засобу її ретрансляції. Джеффри Брукс пише про втручання Головліту в усі сфери життя радянських громадян: «Він піддавав цензурі радіо та музичні публікації, плакати, рекламу, поштові конверти та навіть кришки від сірникових коробок».²¹ На наш погляд, ця цитата ще раз підтверджує тезу Петера Кенеза про Радянський Союз як передусім пропагандистську державу.

Для кращого розуміння специфіки радянської пропаганди варто також згадати думку Ханни Арендт, яка стверджувала, що тоталітарний режим замінює пропаганду на ідеологічну обробку.²² Адже на думку дослідниці, потреба в пропаганді походить «ззовні» тоталітарного режиму, в той час як для свого «внутрішнього споживача» він використовує саме «ідеологічну обробку», яка нерозривно пов'язана з терором.²³ І якщо пропаганда є інструментом «спілкування» тоталітарного режиму з рештою світу, то терор та ідеологічна обробка, як його складова, орієнтовані саме на громадян

¹⁸ Jeffrey Brooks. *Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*. – Princeton: Princeton University Press, 2000. – P. 3.

¹⁹ Там само. С. 4.

²⁰ Там само. С. 4.

²¹ Там само. С. 4 – 5.

²² Арендт Х. Джерела тоталітаризму. С. 390.

²³ Там само. С. 393.

СРСР.²⁴ З цієї точки зору, насадження населенню атеїстичного світогляду можна певною мірою вважати як його ідеологічну обробку. Однак оскільки поняття «атеїстичної пропаганди» є більш вживаним для опису окреслених процесів, у цьому дослідженні ми будемо послуговуватись переважно ним.

Петер Кенез робить також низку слушних зауважень стосовно суб'єктів нашого дослідження – осіб, які безпосередньо здійснювали пропаганду. Він, зокрема, підкреслює відмінність між розумінням ролі «пропагандиста» та «агітатора» у працях Леніна. Йдеться про сприйняття першого як особи, яка залучає у своїй оповіді значну кількість фактів, які мають підтвердити його тезу. На кшталт того, як дослідник намагається знайти якомога більше прикладів, якими підкріплює свою гіпотезу. До того ж, пропагандист працює із відносно обмеженою аудиторією, яка здатна осмислити його меседжі.²⁵ Натомість, агітатор для аргументації своєї позиції використовує лише кілька найбільш яскравих, емоційних і показових аргументів, які мають вплинути на широкі маси населення.²⁶ Іншими словами, пропагандист має детально обґрунтувати кожную тезу, і таким чином *довести* її істинність для визначених осіб; в той час як агітатор має залучати приклади, щоб *переконати* маси у своїй правоті.

Водночас, Петер Кенез влучно зазначає, що радянська система пропаганди була настільки складною і багатошаровою (від діяльності відділу агітації і пропаганди ЦК КПРС до саморобних стінгазет чи плакатів у колгоспах), що зробити чітке розмежування між пропагандою та агітацією майже неможливо.²⁷ Адже де-факто вони були взаємопроникними і взаємодоповнюючими. Ця теза є релевантною і для радянської атеїстичної пропаганди, адже, як буде продемонстровано у наступних розділах цієї роботи, одна особа могла виконувати функції як пропагандиста, так і

²⁴ Арендт Х. Джерела тоталітаризму. С. 393.

²⁵ Kenez P. The Birth of the Propaganda State. P. 7.

²⁶ Там само. С. 7.

²⁷ Там само. С. 8.

агітатора. Тож у цьому дослідженні ми використовуватимемо ці терміни як взаємозамінні.

Характерною рисою радянської пропаганди було конструювання образу ворога. Як підкреслюють Катерина Диса та Олена Бетлій, поняття «ворога» або ж «іншого» є важливою складовою формування як особистої, так і колективної ідентичності, адже саме завдяки протиставленню себе «іншому», людина (чи соціальна група) визначає, ким вона точно не є.²⁸ Радянська пропаганда зображувала два основних типи ворогів: «внутрішнього» та «зовнішнього». І якщо у ролі останнього виступав переважно капіталістичний Захід, який «аздрив добробуту» «Країни Рад», то «внутрішній ворог» був значно більш різноманітним – це були усі ті, хто не підпадав під поняття «норми» в радянському суспільстві: дармоїди, спекулянти, безхатьки, сектанти, тощо.²⁹ Одним словом, усі, хто «підривав» суспільство зсередини.

Образ «внутрішнього» ворога в радянській пропаганді відіграв важливу роль: він маркував ті соціальні явища, які були неприйнятними для радянської ідеології, служив «антиподом» до образу зразкового радянського громадянина. І саме релігія була одним із тих одвічних «внутрішніх ворогів», що їх змальовувала пропаганда. Дмитрій Поспеловський влучно підкреслює, що ще від самого початку становлення радянської держави, а разом з нею і пропаганди, релігія була її непримиренним ворогом: «Усі релігії, незалежно від того, наскільки вони "оновлюються", є системами ідей... *глибоко ворожими до ідеології соціалізму (тут і далі курсив наш – А. Б.)*»³⁰

1.2. Релігія як ворог комунізму

²⁸ Бетлій О., Диса К. Вступ: усе про ідентичність // *Міжкультурний діалог*. Т. 1: Ідентичність / За ред. Олени Бетлій і Катерини Диса. – К.: Дух і літера, Центр польських та європейських студій НаУКМА, 2009. – С. 12.

²⁹ Лебина Н. Антимирь: принципы конструирования аномалий. 1950-1960-е годы. *Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940-1985*/ ред. Е. Ярская-Смирнова, П. Романов. Москва, 2008. С. 255.

³⁰ Pospelovsky D. A History of Marxist-Leninist Atheism and Soviet Antireligious Policies (A history of Soviet atheism in theory and practice, and the true believer) Vol. I. – New York. 1987. P. 55.

Релігія бачилась партійними ідеологами як складова «буржуазного способу життя», а її мирне співіснування із комуністичним ладом видавалось неможливим. Ці погляди виходили із логіки класиків марксизму-ленінізму: Маркс бачив релігію складовою класового суспільства і вважав, що головна її функція – забезпечити «втечу» людини від складної реальності у «духовний світ», таким чином ніби «компенсувавши» ті проблеми, які чатували на людину в повсякденному житті.³¹

У той час, як самопроголошеним завданням радянської влади була побудова цього самого «кращого життя» в реальному світі і цим обіцяним раєм мав стати комунізм. А релігія, в свою чергу, начебто забирала головний ресурс для його побудови – населення. Якщо радянська ідеологія потребувала трудової мобілізації населення для розвитку економіки, вимагала від радянської людини ініціативності та ентузіазму у «праці на благо суспільства», то релігія, як вважалось, плекала ідеали смирення, покірного прийняття своєї долі.³²

Також, релігія бачилась своєрідним суперником для радянської системи, оскільки продовжувала здійснювати вплив на значну частину населення. Однак партія не могла офіційно визнати її «силою» в суспільстві, адже це означало б визнання *влади* Церкви над частиною населення.³³ А в країні робітників інституція, яка є «пережитком» класового ладу, не могла мати впливу на *радянських* людей. Тож Церква була тією «ниточкою», яка все ще пов'язувала «нове радянське суспільство» з його «буржуазним минулим». А значить зводила нанівець риторичні гасла і зусилля партії, направлені на побудову «нового суспільства».

Тому боротьба з релігією в СРСР розпочалась одразу після його створення, а антирелігійні заходи в ленінський період проходили під гаслом

³¹ Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Курс лекцій. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків: Акта, 2015. С. 34.

³² Smolkin V. A Sacred Space Is Never Empty. P. 114.

³³ Шліхта Н. В. Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії. С. 262.

«войовничого безбожництва».³⁴ Ця тенденція продовжувалась і у ранній сталінський період: «безбожна п'ятирічка» ознаменувала активну діяльність Союзу войовничих безбожників, осередки якого поширились на весь СРСР.³⁵ Проте, виклики воєнного часу внесли корективи у державно-церковні відносини в СРСР, і Сталін фактично був змушений «піти на угоду» з Церквою під час Другої світової війни, щоб мобілізувати населення.³⁶ І саме це на короткий час ознаменувало пожвавлення релігійного життя.

Обійнявши пост першого секретаря ЦК КПРС, Микита Хрущов у творенні державної політики повернувся до тих постулатів марксизму-ленінізму, від яких партія з різних причин відійшла в період пізнього сталінізму. Своєрідною ідеєю фікс для нього була побудова комуністичного суспільства, яке неодмінно мало бути атеїстичним. Головним завданням стало подолання розриву між реальним станом радянського суспільства та комуністичним ідеалом.³⁷ Варто зазначити, що до цього завдання Хрущов підійшов досить системно: спершу було вжито заходів задля створення матеріального підґрунтя для досягнення комунізму. Мова йде про підвищення рівня життя населення, для чого провели низку економічних реформ, серед яких і відома кампанія з побудови житла для радянських родин.³⁸

Таким чином, розпочавши кампанію із забезпечення базових потреб існування суспільства, Хрущов перейшов до наступного виміру побудови комунізму – ідеологічного. Найяскравішим його втіленням стало прийняття Третьої програми КПРС на XXII з'їзді КПРС (1961), яка де-факто була ревізією ідеологічної платформи партії.³⁹ Саме в ній декларувалось, що комунізм збудують за 20 років, і зрештою, жити при ньому зможе лише новий тип особи – «нова радянська людина».⁴⁰ Ця людина була втіленням ідеалів

³⁴ Див. наприклад: Smolkin V. A Sacred Space Is Never Empty. P. 30.

³⁵ Там само. С. 46.

³⁶ Шліхта Н. В. Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії. С. 247.

³⁷ Smolkin V. A Sacred Space Is Never Empty. P. 108.

³⁸ Там само. С. 109 – 110.

³⁹ Там само. С. 108.

⁴⁰ Програма КПРС (1961). URL: <http://museumreforms.ru/node/13891> (відвідано 10.03.2023).

радянської ідеології: вона була породженням доби модерну, активним членом колективу, тим, хто займався суспільно-корисною працею, був гармонійно розвинений як духовно, так і фізично, а головне – вірив в науку, технічний прогрес, а не у всілякі «забобони».⁴¹ Невід’ємною складовою її особистості проголошувався науково-матеріалістичний, а значить – атеїстичний світогляд.

З очевидних причин, найбільші надії у питанні формування «нової людини» покладались саме на молодь. А для «правильного» виховання молодого покоління потрібно було подолати пережитки «буржуазного способу життя», які перешкождали побудові комунізму. Серед них, як зазначено в програмі партії, була й релігія.⁴² Крім того, саме за Хрущова було здійснено низку реформ сільського господарства. І боротьба з релігією мислилась також боротьба із відсталістю села, адже велика поширеність релігійних вірувань серед селян вважалася наслідком їх неосвіченості. Саме тому виникла потреба у проведенні масштабних антирелігійних кампаній.

1.3. Специфіка хрущовських антирелігійних кампаній

Питання боротьби з релігією було на порядку денному радянської політичної дійсності від початку правління Хрущова. І незважаючи на те, що згадана Третя програма КППС, як символ ревізії напрямів розвитку партії була проголошена аж у 1961 році, влада перейшла до активних антирелігійних дій ще від початку створення проєкту нової програми у 1954 р.. Першим кроком на цьому шляху стала антирелігійна кампанія 1954 року, яка через свою недовготривалість отримала в історіографії назву «кампанія 100 днів».⁴³ Зауважимо, що однією із причин короткостроковості цієї антирелігійної кампанії було те, що Хрущов станом на 1954 рік ще не був повновладним лідером, а серед політичної верхівки СРСР тривала «внутріпартійна боротьба». Тож і значимість «релігійного питання» змінювалась в залежності від того, хто з лідерів мав перевагу у той чи інший момент.

⁴¹ Програма КППС (1961). URL: <http://museumreforms.ru/node/13891> (відвідано 10.03.2023).

⁴² Там само. URL: <http://museumreforms.ru/node/13891> (відвідано 10.03.2023).

⁴³ Smolkin V. A Sacred Space Is Never Empty. P. 61.

Офіційно антирелігійна кампанія 1954 року розпочалась з публікації Постанови ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення». Згідно з цим документом, влада прагнула побороти негативний вплив «релігійних пережитків», особливо на молоде покоління, а також спонукала до розширення «науково-атеїстичної просвіти» населення.⁴⁴ Завдяки оприлюдненню цієї постанови у радянській пресі, досить швидко активізувались пропагандисти-атеїсти, які брали активну участь в боротьбі з релігією в довоєнні роки, зокрема як учасники Союзу войовничих безбожників.⁴⁵ При чому, ці «ветерани релігійних війн» знову повернулись до старих методів протистояння Церкві: жорсткої критики релігійних догм, поширення текстів із викривальним і висміюваним стосовно вірян змістом, закриття церков і монастирів, тиску на священників. У той час, як владні інституції діяли значно повільніше і не одразу розгорнули масштабний наступ на «релігійні пережитки».⁴⁶

Однак, як тільки антирелігійна кампанія почала «давати перші плоди», і з'явилися видимі результати (скорочення кількості релігійних громад, поширення антирелігійних публікацій у ЗМІ) було оприлюднено нову Постанову ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р. «Про помилки проведення науково-атеїстичної роботи серед населення», яка де-факто означала згортання антирелігійної кампанії. Головними «помилками» в атеїстичній пропаганді визначались жорсткі напади на вірян та «адміністративні перешкоди» до виконання ними релігійних обрядів, які викликали вкрай негативну реакцію серед віруючого населення. Відповідно, влада закликала до більш м'якої та продуманої атеїстичної пропаганди, яка повинна була мати *виховну*, а не *войовничу* основу.⁴⁷

⁴⁴ Froggatt M. Science in Propaganda and Popular Culture in the USSR under Khrushchëv (1953– 1964). DPhil thesis. University of Oxford, 2006. P. 113.

⁴⁵ Там само. С. 113 – 114.

⁴⁶ Там само. С. 114.

⁴⁷ Там само. С. 115.

На наш погляд, досить цікавою є думка Майкла Фроггатта, який доводить, що цю короткострокову антирелігійну кампанію варто сприймати як складову заходів із покращення стану сільського господарства і подолання розриву між селом та містом, які влада запровадила після вересневого Пленуму ЦК КПРС 1953 р.. Зокрема, на ньому було засуджено зростання впливу релігії на малоосвічені верстви населення після Другої світової війни (йшлося переважно про селянство).⁴⁸ Цей негативний вплив релігії на населення тоді розглядався не з ідеологічної, а радше з практичної точки зору: зазначалось, що відзначення релігійних свят і обрядів забирає у селян трудодні, а обіцяне священниками «життя в раю після смерті» демотивує вірян активно виконувати свої безпосередні обов'язки.⁴⁹ Іншими словами: релігія «відволікала» людей від «суспільно-корисної праці», яка в свою чергу, була базовою складовою комуністичної ідеології та радянської дійсності. Таким чином, бачимо плавний перехід від економічних до ідеологічних мотивацій щодо посилення антирелігійної пропаганди.

Варто зауважити, що антирелігійні кампанії хрущовської доби не зосереджувались лише на пропаганді як на інструменті боротьби з релігією: вони були значно більш комплексними і системними. Найкраще це можна простежити на прикладі наступної спроби Хрущова розгорнути широкомасштабну боротьбу з «релігійними пережитками» – антирелігійної кампанії 1958 – 1964 років. Вона впроваджувалась одразу у двох напрямках: інституційної боротьби з Церквою та ідеологічної боротьби з «пережитковою» релігійністю населення.

Для першого напрямку було характерним застосування так званих «командно-адміністративних методів». Їх яскравим прикладом зокрема можна вважати Постанову ЦК КПРС від 28 листопада 1958 р. «Про заходи щодо припинення паломництва до так званих "святих місць"», з якої і розпочалась ця антирелігійна кампанія, а також Постанову ЦК КПРС від 13 січня 1961 р.

⁴⁸ Froggatt M. Science in Propaganda and Popular Culture in the USSR. P. 108.

⁴⁹ Там само. С. 108.

«Про заходи щодо ліквідації порушення церковниками радянського законодавства про культу» і Постанову РМ СРСР від 16 березня 1961 р. «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу». Усі вони були спрямовані на знищення видимих (інституційних) проявів релігійності населення: закриття храмів та монастирів, заборону проведення релігійних обрядів, економічний тиск на священників та перешкоджання їм у здобутті релігійної освіти.⁵⁰ Наталя Шліхта слушно зазначає, що використання «командно-адміністративних» методів у цьому напрямі боротьби з релігією бачилось досить ефективним, оскільки дозволяло прибрати релігію із публічного життя населення.⁵¹ Тож влада активно застосовувала ці методи упродовж всієї антирелігійної кампанії.

Іншим напрямком хрущовської антирелігійної кампанії 1958 – 1964 рр. була ідеологічна боротьба з релігією, безпосереднім втіленням якої була атеїстична пропаганда. Врахувавши невдалий досвід кампанії 1954 року, цього разу атеїстична пропаганда була зосереджена на «перевихованні» населення в дусі «наукового матеріалізму», хоча це не скасовувало використання войовничих гасел та активних спроб розвінчання релігійних догм.

У цьому сенсі знаковою стала Постанова ЦК КПРС «Про недоліки у науково-атеїстичній роботі і заходи щодо її поліпшення», прийнята 31 березня 1959 року.⁵² За цією постановою атеїстична пропаганда трактувалась досить широко, і передбачала публікацію антирелігійних текстів у пресі, проведення тематичних лекцій, демонстрацію антирелігійних фільмів, створення мережі планетаріїв, музеїв атеїзму, а також впровадження антирелігійних уроків в межах шкільних курсів з фізики, хімії, біології та навіть літератури.⁵³ Загалом, влада використовувала усі доступні їй засоби для поширення атеїстичних ідей. При чому, як влучно підкреслює Соня Люрман, така пропаганда мала виразний ідеологічний компонент: агітатори поширювали ідеї, які з точки зору

⁵⁰ Шліхта Н. Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії. С. 253 – 256.

⁵¹ Там само. С. 253 – 255.

⁵² Шліхта Н. Основні форми і методи атеїстичної пропаганди. С. 80.

⁵³ Програма КПРС (1961). URL: <http://museumreforms.ru/node/13891> (відвідано 10.03.2023).

партійної верхівки були необхідні для нормального функціонування радянського суспільства, але при цьому не зароджувались в ньому самостійно. Іншими словами, «матеріалістичний (атеїстичний) світогляд» був вкрай потрібний побудови комуністичного суспільства, але, оскільки він «не приживався» в суспільстві без сторонньої допомоги, пропагандисти були зобов'язані донести його до населення. І, до того ж, зробити це треба було у чітко визначений спосіб, а не в хаотичному порядку.⁵⁴

Важливою особливістю хрущовських антирелігійних кампаній була спроба перегляду стратегії атеїстичної пропаганди. У 1950-1960-ті роки в радянському суспільстві панував культ науки і прогресу. Через запуск Радянським Союзом у 1957 році першого штучного супутника Землі та після польоту Гагаріна в космос у 1961 р., суспільство сколихнула хвиля масового зацікавлення фізикою та дослідженнями Всесвіту.⁵⁵ Вікторія Смолкін підкреслює, що космічна тематика буквально уособлювала «дух епохи» 1960-х рр.⁵⁶

Партійні ідеологи подекуди також вбачали в науковому прогресі «вирішення всіх проблем», тому вони спробували використати передові наукові досягнення задля подолання «пережитків минулого». Вважалось, що науковий прогрес мав похитнути віру людей в Бога, продемонструвати неспроможність релігійних вірувань, адже релігія була «породженням» неосвіченості, в той час як високі досягнення науки мали б стати наочним прикладом відсталості «релігійних пережитків».⁵⁷

Тож, під час антирелігійної кампанії 195 – 1964 рр. були переглянуті попередні методи боротьби з релігією і здійснено спробу формування більш

⁵⁴ Luehrmann S. The Modernity of Manual Reproduction: Soviet Propaganda and the Creative Life of Ideology. *Cultural Anthropology*. 2011. № 3. P. 369.

⁵⁵ Andrews J. Inculcating Materialist Minds: Scientific Propaganda and Anti- religion in the USSR during the Cold War. *Science, Religion and Communism in Cold War Europe*. ed. Paul Betts and Stephen A. Smith. Basingstoke, 2016. P. 106 – 107.

⁵⁶ Smolkin-Rothrock V. “A Sacred Space Is Never Empty”: Soviet Atheism, 1954-1971: thesis for a scient. degree PhD / University of California, Berkeley, 2010. P. 14 – 15.

⁵⁷ Froggatt M. Science in Propaganda and Popular Culture in the USSR. P. 106.

«просвітницької» атеїстичної пропаганди. Вона мала діяти в двох напрямках: дискредитувати релігію, спростувавши завдяки науковим фактам її догми, та прищепити населенню «науково-матеріалістичний світогляд».⁵⁸ На визначальній ролі останнього у формуванні комуністичного суспільства наголошувалось у вже згаданій Третій програмі КПРС: «Особливе значення партія надає формуванню наукового світогляду: вихованню всього населення в дусі наукового комунізму».⁵⁹

Джеймс Ендрюс підкреслює, що однією з найбільших проблем при здійсненні цих партійних завдань було кадрове питання. Адже ті вчені, які мали достатній багаж знань у своїй галузі науки, подекуди не могли обернути ці знання на «зброю проти релігії», бо не мали належного атеїстичного «запалу».⁶⁰ Крім того, як стверджує дослідник, радянські пропагандисти бачили науку як щось діаметрально протилежне релігії, і не були здатні визнати, що релігійні вірування змогли пристосуватись до радянських реалій. В свою чергу, така неспроможність агітаторів вести змістовні дискусії з вірянами перешкоджала їй поширенню наукової пропаганди з «просвітницькою» метою, яка мала б утвердити в свідомості населення прогресивність матеріалістичного світогляду.⁶¹

1.4. Роль Товариства «Знання» в антирелігійній пропаганді

Для успішного здійснення усіх вищезгаданих завдань у боротьбі з релігією радянська влада потребувала розвинених інституцій, які мали б достатньо ресурсів (передусім – людського потенціалу) і повноважень виконувати вказівки вищого керівництва партії. Варто зауважити, що такі інституції були створені ще до початку хрущовських антирелігійних кампаній, хоча й мали на той момент дещо інші функції. Передусім мова йде про Всесоюзне товариство для поширення політичних і наукових знань, яке у 1963 році було перейменоване на Всесоюзне товариство «Знання» – назву, яка до

⁵⁸ Froggatt M. Science in Propaganda and Popular Culture in the USSR. P. 107.

⁵⁹ Програма КПРС (1961). URL: <http://museumreforms.ru/node/13891> (відвідано 10.03.2023).

⁶⁰ Andrews J. Inculcating Materialist Minds. P. 120.

⁶¹ Там само. С. 122.

цього була широко поширена в неофіційному вжитку. Організація була заснована у 1947 році на основі розпущеного в роки Другої світової війни Союзу войовничих безбожників. Одразу зауважимо, що така «спадковість» відіграє важливу роль в методах діяльності Товариства і, певним чином, ускладнить його роботу.

Майкл Фроггатт окреслює контекст створення організації: рішення про заснування Товариства «Знання» було прийняте у 1947 році, на піку «ждановщини». За задумом його творців, організація мала об'єднати радянську інтелігенцію задля того, щоб з одного боку, дисциплінувати її і поставити «на службу» партії, а з іншого – налагодити широку мережу пропаганди (при чому не лише атеїстичної).⁶²

Структура Товариства «Знання» певним чином нагадувала партійну вертикаль: від найнижчих місцевих осередків при підприємствах чи міських осередках до районних, обласних, республіканських відділів, які підпорядковувались Всесоюзному товариству, офіс якого знаходився в Москві. Станом на 1950-ті роки організація мала свої філії у кожній республіці. Товариство «Знання» УРСР станом на 1963 рік складалося з 25 обласних відділень, які поділялися на 3339 районних та 124 міських відділень, які включали в себе 19706 первинних установ.⁶³

Кожне відділення Товариства, окрім первинних ланок, складалося з низки тематичних секцій, голови яких входили до конференції, яка, в свою чергу, була основним керівним органом, і з-поміж її учасників обирали членів правління.⁶⁴ Саме вони відповідали за діяльність відділення Товариства перед керівництвом вищого рівня. Членами правління, окрім голів секцій, були також голова правління (очолював відповідне відділення), якого обирали на конференції, та секретар правління (призначався головою).⁶⁵ Крім того,

⁶² Froggatt M. Science in Propaganda and Popular Culture in the USSR. P. 44.

⁶³ Жидкова Н. Діяльність товариства «Знання» на Менщині у рівневих зв'язках // *Сіверянський літопис*. 2014. № 4. С. 227.

⁶⁴ Там само. С. 226.

⁶⁵ Там само. С. 226.

Товариству підпорядковувались планетарії, народні університети, стаціонарні та пересувні лекторії, які знаходились у республіці, а також Київський будинок науково-технічної пропаганди.⁶⁶ Завдяки такій вертикальній структурі Республіканське товариство контролювало усі нижчі осередки, але при цьому й саме підпорядковувалось Всесоюзному товариству «Знання» у Москві.

Щодо членів Товариства «Знання», то це були певною мірою «активісти», серед яких переважали партійці та вчені. Останні в першу чергу відповідали за наукове просвітництво серед населення. Початково, мав місце поділ на «активних» та «пасивних» учасників Товариства. При цьому, перші мали право публікувати власні роботи і безпосередньо проводити пропагандистську діяльність, а інші були радше «споживачами» цих матеріалів і мали транслявати відповідні ідеї на ширші верстви населення. Також варто підкреслити, що увесь апарат Товариства підпорядковувався безпосередньо Відділу агітації та пропаганди ЦК КПУ.⁶⁷ Оскільки на організацію зокрема покладалось місія інформування населення про політику КПРС в сфері популяризації матеріалістичного світогляду.⁶⁸ А вже від середини 1950-х і до розпаду СРСР Товариство стало визначним інструментом влади у поширенні атеїстичної пропаганди.⁶⁹

Як пропонує Вікторія Смолкін, станом на початок хрущовської антирелігійної кампанії активних учасників Товариства «Знання», які займались атеїстичною пропагандою, можна було поділити на 3 умовні типи: перший – це вчені із Академії наук та університетські викладачі із кафедр суспільних наук і атеїзму. Вони здебільшого зосереджували свою увагу на

⁶⁶ Жидкова Н. Діяльність товариства «Знання» на Менщині. С. 227.

⁶⁷ Froggatt M. Science in Propaganda and Popular Culture in the USSR. P. 44 – 45.

⁶⁸ Luehrmann S. The Modernity of Manual Reproduction. P. 369.

⁶⁹ Froggatt M. Science in Propaganda and Popular Culture in the USSR. P. 44.

пропаганді наукових знань, і майже не використовували у своїх текстах чітких антирелігійних меседжів.⁷⁰

Другий тип – «старі» войовничі агітатори-атеїсти, учасники розформованого Союзу войовничих безбожників. На відміну від перших вони майже не приділяли уваги науковій пропаганді, натомість досконало знали основи марксизму та мали потрібний ентузіазм для проведення атеїстичної пропаганди. Але при цьому вони подекуди не були пристосовані до нових напрямків ідеологічної боротьби, адже мали аж надто радикальні переконання.⁷¹

Третій тип – так звані «відступники»: духовенство, яке зріклося віри і брало активну участь в антирелігійній пропаганді.⁷² До слова, діяльність таких агітаторів-атеїстів влада вважалася досить ефективною, адже вони на власному прикладі показували вірянам «правильний» шлях подолання «релігійних пережитків» і формування матеріалістичного світогляду. Ці «відступники» зосереджували свою увагу переважно на догматичній критиці релігії, підтримуючи гасла «войовничих атеїстів».

Таким чином, виникла ситуація, за якої члени Товариства представляли собою різні категорії агітаторів-атеїстів, які мали відмінні, а подекуди й протилежні, погляди на антирелігійну пропаганду. Партійна верхівка, в свою чергу, ставила перед ними досить складне завдання: поєднувати пропаганду науково-матеріалістичного світогляду (як основний напрямок) з войовничим протистоянням «релігійним пережиткам» (як додатковий напрямок). З цього можемо припустити, що в діяльності Товариства були певні суперечності, які призводили до конфронтації поміж його членами.

Наприклад, Майкл Фроггатт пише про певний «розкол» в середині 1950-х рр. між керівниками Всесоюзного товариства «Знання» в Москві. Він демонструє це на прикладі суперечки між заступником голови Товариства

⁷⁰ Smolkin V. A Sacred Space Is Never Empty: A History of Soviet Atheism. Princeton, NJ: Princeton University Press. 2018. P. 113 – 114.

⁷¹ Там само. С. 113.

⁷² Там само. С. 114.

Силантьєвим та біохіміком Опаріним з одного боку, та Олександром Гагаріним – завідувачем секції атеїзму, який безпосередньо відповідав за розгортання антирелігійної пропаганди, з іншого. Перші двоє відстоювали необхідність збільшення масштабів саме наукової пропаганди задля виховання у громадян «матеріалістичного світогляду», в той час як Гагарін представляв інтереси колишніх «войовничих безбожників» і наполягав на використанні жорсткої антирелігійної пропаганди, яка мала критикувати релігійні вірування з «нищівною силою».⁷³ Як зазначає Фроггатт, такий «розкол» був досить характерним для Товариства у 1950-х рр. і значною мірою визначав його діяльність.⁷⁴

Задля більш активного поширення атеїстичної пропаганди та підвищення її доступності для різних категорій населення, у 1959 році Всесоюзне товариство «Знання» у Москві почало видавати спеціалізований антирелігійний журнал «Наука і релігія». Цікаво, що перші пропозиції створити таке видання виникли ще під час антирелігійної кампанії 1954 року, проте тоді вони зазнали невдачі.⁷⁵ Майкл Фроггатт підкреслює, що завдяки публікації часопису керівництво Товариства «Знання» намагалось вирішити проблеми в методологічній розробці атеїстичної пропаганди, і зробити її, так би мовити, «більш витонченою».⁷⁶

Наслідуючи приклад центру, Товариство «Знання» УРСР почало видавати власний часопис із назвою «Войовничий атеїст», перший номер якого побачив світ у жовтні 1960 року. Варто підкреслити, що журнал поширювався серед робітників підприємств та працівників держустанов в обов'язковому порядку і на платній основі, тож його тираж постійно зростав.⁷⁷ На його сторінках автори намагались поєднати як статті з яскравим антирелігійним забарвленням, так і науково-просвітницькі тексти. Як було

⁷³ Froggatt M. Science in Propaganda and Popular Culture in the USSR. P. 110 – 111.

⁷⁴ Там само. С. 119.

⁷⁵ Froggatt M. Science in Propaganda and Popular Culture in the USSR. P. 119.

⁷⁶ Там само. С. 119.

⁷⁷ Шліхта Н. В. Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії. – С. 284.

зазначено в першій редакційній статті, основним завданням журналу було: «Висвітлення радянського способу життя, активне пропагування марксистсько-ленінського світогляду, висвітлення боротьби Комуністичної партії за виховання трудящих в дусі войовничого атеїзму».⁷⁸ Водночас, часопис мав стати «справжнім помічником численної армії атеїстів».⁷⁹

Також у журналі «Войовничий атеїст» можна досить чітко простежити «розкол» у поглядах керівництва Товариства «Знання» на форму антирелігійної пропаганди, про який ми писали вище. Адже у часописі, з одного боку, містилися тексти із закликами до войовничого атеїзму, викривальними меседжами стосовно релігії і подекуди навіть висміюванням «пережитків». Але водночас, були й статті науково-просвітницького характеру про технічний прогрес, підкорення космосу чи досягнення науки, які спрямовувались на розширення «матеріалістичного світогляду» населення. Зауважимо, що зміст статей і наявність у них «просвітницької» чи все ж «войовничої» атеїстичної пропаганди напряму залежали від того, ким є автор тексту: вченим чи «професійним» пропагандистом.

Майкл Фроггатт зазначає, що в розробці змісту всесоюзного журналу «Наука і релігія» редакція зіштовхнулась із проблемою: з одного боку, часопис мав би бути написаний простою і зрозумілою мовою, щоб звичайні люди (і особливо віряни) легко сприймали подану інформацію. З іншого боку, журнал повинен містити більш «технічну літературу», орієнтовану на агітаторів, які могли б її застосовувати у своїй діяльності. Фроггатт також підкреслює, що це питання досить довго непокоїло редакцію московського журналу.⁸⁰

Зауважимо, що їхні «київські колеги» досить швидко знайшли вихід із цієї ситуації. Переважна більшість текстів у журналі «Войовничий атеїст» були орієнтовані на широкий загал. Водночас, також були створені постійні рубрики «Трибуна атеїста», «Консультації» та «Заочна школа войовничого

⁷⁸ «До наших читателей». Войовничий атеїст. 1960. №1. С. 5.

⁷⁹ Там само. С. 5.

⁸⁰ Froggatt M. Science in Propaganda and Popular Culture in the. P. 120.

атеїста», які призначались для агітаторів і містили методологічні рекомендації, як краще проводити антирелігійну пропаганду. Додамо, що саме у текстах із цих рубрик можна якнайкраще простежити образ агітатора-атеїста, що його формувала радянська пропаганда. Тож ми використовуватимемо їх як джерела для наступних розділів роботи.

Підсумовуючи, зазначимо, що для партійної верхівки періоду «відлиги» релігія бачилась ідеологічним опонентом того соціального устрою, який вони прагнули збудувати в СРСР, – комунізму. Тож антирелігійні кампанії 1950 – 1960-х рр. є органічною складовою усіх тих заходів, які здійснювала влада задля досягнення комуністичного ладу.

Активне розгортання боротьби з релігією як на інституційному, так і на ідеологічному рівні передбачало наявність організацій, які втілювали б політику партії в життя. У сфері антирелігійної пропаганди найбільш впливовою такою інституцією стало Товариство «Знання», яке у своїй діяльності використовувало різні форми пропаганди, зокрема видавництво антирелігійних журналів.

Розгортання широкомасштабної атеїстичної пропаганди зумовлювало потребу в нових, кваліфікованих кадрах агітаторів-атеїстів. Ті агітатори, які вже були членами Товариства, мали кардинально різний бекграунд: це були і «войовничі» атеїсти, і науковці-просвітники, і навіть колишні священники. Саме тому, вони почасти мали протилежні погляди на форму антирелігійної пропаганди. Тож, аби вирішити цю проблему, Товариство «Знання» почало публікувати в журналі «Войовничий атеїст» методологічні рекомендації з атеїстичної пропаганди. Вони, серед іншого, мали на меті сформулювати певний образ агітатора-атеїста.

Розділ II. «Внутрішня кухня» роботи агітаторів-атеїстів

Досліджуючи професійну діяльність лекторів-атеїстів Товариства «Знання», історик зіштовхується з проблемою браку джерел, які є безпосереднім свідченням роботи агітаторів з аудиторією. Йдеться про те, що записів лекцій «рядових» пропагандистів не збереглося, а отже, ми не можемо зробити жодних висновків про їхній зміст чи сприйняття їх аудиторією. Серед архівних матеріалів можемо віднайти стенограми конференцій та засідань керівництва Республіканського товариства «Знання», проте виступи учасників мають переважно звітний характер, і мало розповідають про повсякдення агітаторів. Крім того, як влучно зауважила Соня Люрман, такі документи часто використовувались для подальшої звітності по партійно-державній вертикалі, про що можуть свідчити низка підкреслень і рукописних приміток.⁸¹ Тож ці джерела значно краще демонструють нам, які саме аспекти діяльності Товариства вважалися найбільш репрезентативними і такими, що заслуговували на увагу партійного керівництва.

Водночас, маємо значний масив інших матеріалів, які стосуються професійної діяльності лекторів-атеїстів. Зокрема, йдеться про документи, що висвітлюють кадрові питання в роботі Товариства, дані про організацію навчальних курсів, семінарів та конференцій, запити щодо покращення матеріального становища окремих співробітників і, зрештою, скарги на діяльність лекторів. На наш погляд, сукупний аналіз цих матеріалів дозволить зрозуміти суть діяльності агітаторів-атеїстів і простежити, так би мовити, «внутрішню кухню» їх роботи.

2.1. Як виник «Войовничий атеїст»?

Вважаємо за доцільне розпочати наше дослідження з тих, хто був творцями журналу «Войовничий атеїст». Адже саме його редакція – люди, які відповідали за зміст друкованої атеїстичної пропаганди та формували той «правильний» образ агітатора-атеїста (а де-факто самих себе), який буде

⁸¹ Luehrmann S. Religion in secular archives: Soviet atheism and historical knowledge. New York. Oxford University Press, 2015. P. 23.

проаналізований у наступному розділі цього дослідження. Крім того, саме «Войовничий атеїст» був одним із найважливіших ретрансляторів атеїстичної пропаганди, яку проводило Товариство «Знання». Адже, наприклад, відвідати антирелігійну лекцію могла лише обмежена кількість осіб. Натомість, прочитати журнал, який до того ж поширювався в обов'язковому порядку на підприємствах та в освітніх закладах,⁸² мали змогу значно більше жителів республіки. Крім того, як вже зазначалось, цільовою аудиторією часопису були не лише віряни чи пересічні громадяни УРСР, а й «професійні» агітатори-атеїсти, які могли використовувати його матеріали у своїй роботі. Таким чином, редакція журналу відігравала важливу роль у формуванні та поширенні антирелігійної пропаганди.

Офіційна історія «Войовничого атеїста» розпочинається в жовтні 1960 р., коли побачив світ перший випуск журналу. Тоді його появу обґрунтовували необхідністю «висвітлювати радянський спосіб життя, активно пропагувати марксистсько-ленінський світогляд, *висвітлювати боротьбу Комуністичної партії за виховання трудящих в дусі войовничого атеїзму (курсив наш – А. Б.)*».⁸³ Проте самій публікації першого номеру журналу передувала довга історія рішень про доцільність видання часопису та формування редакційної колегії. Офіційно Товариство «Знання» звернулося до ЦК КПУ із проханням надати дозвіл на видання журналу «Атеїст» у 1958 році.⁸⁴ Однак ще раніше президія Товариства робила низку спроб започаткувати систематичне друковане видання, проте щоразу отримувала відмову.

Випадок, який став приводом для заснування часопису стався наприкінці травня 1958 року в Одесі. 10 червня 1958 року до Секретаріату відділу агітації та пропаганди ЦК КПУ в Києві надійшла доповідна записка від секретаря Одеського обкому КПУ Коваленка. У документі, адресованому секретарю ЦК КПУ Степану Червоненку, йшлося про записку від жителя

⁸² Шліхта Н. В. Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії. С. 284.

⁸³ «До наших читателей». Войовничий атеїст. 1960. №1. С. 5.

⁸⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1957. Арк. 95.

Одеси Миколи Ланге,⁸⁵ яку той залишив у місцевому обкомі партії. У згаданому доносі Ланге описує діяльність РПЦ в Одеській області та УРСР загалом, вказує на «широкий і успішний» розвиток «релігійної пропаганди» і навіть підкреслює, що це стало можливим через «помилки в церковній політиці», які допускались останні 15 років.⁸⁶ Він підкреслює, що розвиток «релігійно-містичного психозу» серед населення відбувається, оскільки державна влада «усвідомлено чи не усвідомлено, шляхом різних заходів, надає духовенству привілейованого становища в державі».⁸⁷ Під «привілейованим становищем» Ланге мав на увазі звільнення священників від служби в армії,⁸⁸ а також надання їм пенсій від держави, нарівні з іншими громадянами.⁸⁹ Тож далі Микола Ланге просить партійне керівництво звернути увагу на посилення атеїстичної пропаганди, щоб перешкодити поширенню релігійних вірувань серед молоді. Цікаво, що Ланге підписав цю записку вигаданим ім'ям – Нікалай Дебольскій, адже хвилювався, якщо священники дізнаються про його донос, то «нізащо цього йому не простять».⁹⁰

Степан Червоненко доручив завідувачеві відділу агітації і пропаганди ЦК КПУ Миколі Хворостянному «уважно вивчити» це питання спільно з відповідальними особами.⁹¹ Ними стали 16 осіб, які сформували групу з вивчення проблем атеїстичної пропаганди.⁹² До неї, зокрема, увійшли:

⁸⁵ Ланге Микола Миколайович – працював юрисконсультom в Науково-дослідному експериментальному інституті очних хвороб і тканинної терапії ім. акад. В. П. Філатова, протягом двох років був юрисконсультom в Одеському єапрхіальному управлінні. На момент написання звернення вже перебував на пенсії, походив із сім'ї відомих вчених. – ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1957. Арк. 69.

⁸⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1957. Арк. 70.

⁸⁷ Там само. Арк. 70.

⁸⁸ У доповідній записці Хворостяний стверджує, що за законодавством священників насправді не звільняли від служби в радянській армії, проте на практиці студенти духовних семінарій іноді отримували відстрочку від служби в армії на час навчання. Наприклад, Київський міський військкомат за 1956-1957 р. надав таку відстрочку понад 20 чоловікам, які навчались в Київській духовній семінарії. – ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1957. Арк. 89.

⁸⁹ Там само. Арк. 89.

⁹⁰ Там само. Арк. 69.

⁹¹ Там само. Арк. 69.

⁹² Там само. Арк. 89.

уповноважений Ради в справах РПЦ при РМ УРСР Григорій Пінчук, уповноважений Ради в справах релігійних культів при РМ УРСР Петро Вільховий, член Товариства «Знання», викладач Київського університету Володимир Танчер, завідувач сектором відділу агітації і пропаганди ЦК КПУ Нікулін та інші.⁹³ Після більш ніж двомісячного розгляду питань атеїстичної пропаганди група уклала довідку, в якій запропонувала низку заходів задля покращення ефективності антирелігійної пропаганди. Зокрема, автори пропонували розширити мережу навчальних закладів, де готуватимуть нових агітаторів-атеїстів, створити в Києві центральний науково-природничий музей, залучати до атеїстичної пропаганди «представників творчих професій» (письменників, композиторів, художників) та «в найближчий час почати видання республіканського журналу "Атеїст"».⁹⁴ Зауважимо, що учасники цієї групи і надалі відіграватимуть важливу роль у діяльності Товариства «Знання» та журналу «Войовничий атеїст» зокрема.

Відповідно до цих рекомендацій, Микола Хворостяний підготував доповідну записку на ім'я Червоненка із запитом на дозвіл Товариству «Знання» започаткувати публікацію журналу «Атеїст». Аргументуючи необхідність часопису, він нагадав про журнал «Безвірник» та газету «Безбожник», які видавалися в УРСР до Другої світової війни і відігравали важливу роль в «справі атеїстичного виховання трудящих і їх масовому відході від релігії».⁹⁵ Передбачалось, що журнал мав надавати «значну теоретичну і методичну допомогу пропагандистам, лекторам, агітаторам, широким колам інтелігенції, студентам у вивченні питань наукового атеїзму та в проведенні антирелігійної боротьби серед населення».⁹⁶ Також, відділ агітації та пропаганди ЦК КПУ запропонував Товариству використати бюлетень «Атеїст», який публікувався у Волинській області, як приклад

⁹³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1957. Арк. 97.

⁹⁴ Там само. Арк. 85.

⁹⁵ Там само. Арк. 95.

⁹⁶ Там само. Арк. 95.

формату майбутнього журналу. Адже він «знайшов великий відгук не лише серед громадськості області, але й всієї республіки».⁹⁷

Незважаючи на те, що формальний дозвіл на видання журналу Товариство «Знання» отримало ще наприкінці 1958 року, до формування редакційної колегії журналу і друку самого часопису справа дійшла аж у 1960 році. Черговими перешкодами на шляху до публікації щомісячника стала бюрократична тяганина. Коли ці питання було вирішено, президія Товариства «Знання» досить швидко почала формувати список відповідальних за публікацію журналу осіб – редакторську колегію.

Насамперед, обрали головного редактора журналу: 5 серпня 1960 року ним став Авенір Дубина, який до цього працював у республіканському відділенні Товариства.⁹⁸ Майже через місяць, 6 вересня 1960 р., ще одного члена Товариства «Знання» В. І. Голубовича звільнили з посади референта правління і вже наступного дня перевели до складу редакції «Войовничого атеїста».⁹⁹ А за два дні, 8 вересня 1960 року, редакторку-організаторку видавничого відділу Товариства Ганну Матійко також перевели до складу редакції журналу на посаду літредактора-коректора.¹⁰⁰ Також, членами редакційної колегії журналу стали О.Г. Білоус, кандидат філософських наук і член Товариства «Знання»,¹⁰¹ Шалва Горделадзе, кандидат фізико-математичних наук, також член Товариства,¹⁰² а також А. Аветисян, М. Коваленко і В. Білай.¹⁰³ До того ж, редакція журналу об'єднувала не лише «київських» агітаторів-атеїстів: до неї також входили Дмитро Похилевич, доктор історичних наук, викладач Львівського університету,¹⁰⁴ та Володимир Цесевич, член-кореспондент АН СРСР, викладач Одеського університету.¹⁰⁵

⁹⁷ Там само. Арк. 95.

⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 133.

⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 422. Арк. 69.

¹⁰⁰ Там само. Арк. 71.

¹⁰¹ Войовничий атеїст. 1960. № 1. С. 64.

¹⁰² Там само. С. 64.

¹⁰³ Там само. С. 64.

¹⁰⁴ Там само. С. 64.

¹⁰⁵ Там само. С. 64.

Проте найцікавішим, на наш погляд, є те, що членом редакції став Володимир Танчер. Ця постать достатньо добре демонструє нам зв'язки, які поєднували редакцію «Войовничого атеїста» і Товариство «Знання» з іншими науково-освітніми установами та партійним керівництвом. Окрім активного членства в Товаристві, Танчер також був відомим представником Київської школи наукового атеїзму, мав ступінь доктора філософських наук, та викладав у Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка, де очолював кафедру атеїзму.¹⁰⁶ І таким чином, ми можемо припустити, що саме він лобіював ідею видання «Войовничого атеїста» перед ЦК КПУ.

Таким чином, лише менш ніж за місяць до виходу першого випуску журналу (опублікований в жовтні 1960 року) було остаточно сформовано склад його редакторської колегії. Також показовим є те, що усі його автори вже мали досвід в проведенні атеїстичної пропаганди, адже до цього займали різні посади в республіканському відділенні Товариства «Знання». До того ж, майже всі вони мали науковий ступінь – цей аспект повертає нас до вже згаданої класифікації агітаторів-атеїстів за Вікторією Смолкін: учених, «старих» войовничих агітаторів та священників-відступників.¹⁰⁷ Як бачимо, серед редакції «Войовничого атеїста» переважав саме перший тип – агітатор-вчений. Ми вважаємо, що це безпосередньо впливало на зміст журналу і співвідношення антирелігійних, ідеологічних меседжів з «науково-просвітницькими» текстами у ньому.

Підготовка першого номеру журналу в такі надзвичайно короткі терміни виглядає, так би мовити, «ще більшим подвигом», коли дізнаємось, в яких умовах доводилось працювати редакції часопису. У доповідній записці секретарю ЦК КПУ Андрію Скабі голова правління Товариства «Знання» Лідія Кухаренко від серпня 1960 року скаржилась на погані умови праці членів Товариства. Зокрема, у записці йдеться про те, що редакція «Войовничого

¹⁰⁶ Панич О. Науковий атеїзм як культурна система. *Українське релігієзнавство*. 2015. № 76. С. 27.

¹⁰⁷ Smolkin V. A Sacred Space Is Never Empty. P. 113 – 114.

атеїста» та редакція ще одного журналу, який видавало Товариство – «Наука та релігія» – через брак приміщень змушені працювати в будівлі Київського планетарію (який теж підпорядковувався Товариству).¹⁰⁸ Проте справді «нестерпними» ці умови робило те, що окрім згаданих відділів, у цьому приміщенні працювала ще низка організацій, зокрема: управління культури Київської міськради, Будинок народної творчості, республіканська історична бібліотека і навіть міське управління парків (!).¹⁰⁹

Додамо, що у 1960-х роках Київський планетарій знаходився не у просторій будівлі на вул. Великій Васильківській, 53/7, а в приміщенні колишнього костелу Св. Олександра, збудованого ще наприкінці XIX ст. Не важко здогадатись, що споруда була абсолютно непристосованою для розміщення такої кількості організацій. Власне тому президія правління Товариства «Знання» й просила ЦК КПУ в серпні 1960 року «виселити» з приміщення планетарію всі сторонні організації.¹¹⁰ Цікаво, що таке прохання президія висловлювала не вперше: у жовтні та грудні 1959 р.,¹¹¹ а також в березні 1960 року організація надсилала аналогічні пропозиції до ЦК КПУ щодо звільнення приміщень планетарію.¹¹² Усі чотири рази ЦК КПУ доручав Київському міськвиконкому вирішити це питання упродовж 1960 року, і щоразу воно не мало ніякого результату.¹¹³

Окрім господарчих клопотів із приміщеннями, редакція «Войовничого атеїста» у перші роки своєї роботи зіштовхувалась і з іншими матеріальними труднощами. До прикладу, незважаючи на те, що журнал був обов'язковим для поширення серед працівників підприємств та освітніх закладів, члени Товариства та лектори-атеїсти були змушені виписувати його на платній основі.¹¹⁴ Хоча матеріали з журналу були потрібними для проведення

¹⁰⁸ ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 123 – 124.

¹⁰⁹ Там само. Арк. 123.

¹¹⁰ Там само. Арк. 123-124.

¹¹¹ Там само. Арк. 123.

¹¹² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1450. Арк. 66.

¹¹³ Там само. Арк. 67

¹¹⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1925. Арк. 197.

антирелігійних лекцій, вечорів запитань і відповідей чи семінарів, обласні осередки Товариства були змушені купувати примірники журналу, асигнуючи на це певні кошти із членських внесків агітаторів.¹¹⁵

Ця ситуація негативно впливала на діяльність як рядових агітаторів, так і редакції «Войовничого атеїста». Оскільки на одне обласне відділення Товариства видавався лише один примірник журналу, хоча потенційних читачів, як ми зауважили, було значно більше, тираж часопису був нижчим, аніж реальний попит на нього. А це, в свою чергу, впливало на діяльність редакції: вона отримувала менше фінансування на випуск журналу. З цією проблемою у 1962 році до ЦК КПУ звернулася Лідія Кухаренко; також вона підкреслювала велике значення, яке має журнал для агітаторів-атеїстів у їхній роботі. І тому просила, щоб відділенням Товариства дозволили передплачувати це і ще кілька інших видань за рахунок державних коштів.¹¹⁶ Варто зазначити, що така практика не була новою: згідно з Постановою ЦК КПУ «Про заходи по обмеженню відомчої передплати на газети і журнали в УРСР», був складений певний перелік культурно-освітніх установ, яким у цій сфері надавалась фінансова підтримка від держави. Проте Товариство до нього не увійшло.¹¹⁷ Ця ситуація вкотре є прикладом того, що ЦК КПУ не завжди задовольняв потреби Товариства. На наш погляд, це можна пояснити передусім тим, що атеїстична пропаганда не була основним методом боротьби з релігією. Наталя Шліхта влучно підкреслює, що найбільш ефективними на той час вважались «командно-адміністративні» заходи, тобто фактично інституційна боротьба з релігією і фізичне винищення Церкви.¹¹⁸ До того ж, застосування цих методів боротьби з релігією взагалі не вимагало жодних витрат. Можливо, саме тому партійне керівництво менш охоче виділяло гроші на фінансування атеїстичної пропаганди.

¹¹⁵ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1925. Арк. 197.

¹¹⁶Там само. Арк. 197.

¹¹⁷ Там само. Арк. 197.

¹¹⁸ Шліхта Н. Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії. С. 253 – 255.

2.2. Як агітаторів-атеїсту покращити свій статус?

Не менш важливо простежити, які заходи здійснювало керівництво Товариства «Знання» задля покращення ефективності роботи агітаторів-атеїстів. Для їх професійного розвитку організовували низку заходів, завдяки яким лектори-атеїсти могли покращити свої навички та обмінятись досвідом; переважно таким цілям слугували семінари та конференції. Іншим важливим чинником як професійного зростання, так і покращення соціального становища агітаторів, були часті відрядження по УРСР, до інших республік і за кордон. Крім того, керівництво «Знання» неодноразово клопотало ЦК КПУ щодо покращення матеріального становища окремих лекторів.

Найпоширенішими варіантами підвищення кваліфікації лекторів-атеїстів було проведення різноманітних курсів, семінарів та конференцій на усіх рівнях: обласному, республіканському та всесоюзному. Завдяки архівним матеріалам ми маємо змогу простежити не лише ініціативи президії Товариства «Знання», а й відповіді чи директиви органів влади. Соня Люрман влучно підмітила, що у цій сфері архівні матеріали є буквально втіленням «динамічних зустрічей» між державою, яка вела антирелігійну політику, активістами (у нашому випадку - агітаторами), які виступали зі своїми ініціативами, та вірянами, які були змушені пристосовуватись до їхніх дій.¹¹⁹

З осені 1957 року, від публікації Постанови ЦК КПРС «Про недоліки у науково-атеїстичній роботі і заходи щодо її поліпшення», можемо простежити тенденцію до зростання кількості республіканських курсів для лекторів-атеїстів. До прикладу, у 1959 році було проведено одну сесію тритижневих курсів, у яких взяли участь 104 агітатори з усієї УРСР.¹²⁰ У 1960 році маємо дані про проведення вже двох сесій республіканських курсів для лекторів-атеїстів, кожна з яких тривала по 10 днів, і у кожній брали участь по 300¹²¹ та 110¹²² учасників відповідно. А у 1961 році відбулося два республіканських

¹¹⁹ Luehrmann S. Religion in secular archives. P. 23.

¹²⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1213. Арк. 81.

¹²¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1655. Арк. 337.

¹²² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1450. Арк. 86.

семінари та 1 конференція того ж рівня, які зібрали відповідно 100,¹²³ 130¹²⁴ та 250¹²⁵ учасників, зокрема агітаторів-атеїстів.

Окрім «сухих» статистичних даних, архівні матеріали містять й значно цікавіші відомості. До прикладу, із них можемо довідатись, якою була тематика таких заходів, як вона корегувалась та яким напрямом ідеологи приділяли найбільше уваги. На наш погляд, найпоказовішим прикладом того, як діяв механізм проведення заходів з підвищення кваліфікації для агітаторів-атеїстів, є тритижневі республіканські курси, які Товариство «Знання» провело у 1959 році.

Вони тривали з 6 по 25 квітня у Києві і об'єднали 104 агітаторів з усієї УРСР (від кожного обласного відділення Товариства запрошено по 4 представника).¹²⁶ Крім того, запрошеними лекторами були науковці з Києва, Львова, Харкова, Одеси, а також Москви та Ленінграду.¹²⁷ Запропонована президією тематика лекцій та обговорень була досить різноплановою. Пропагандисти змогли поєднати в програмі курсів і лекції про несумісність комуністичного та релігійного світоглядів,¹²⁸ і виступи з критикою різних релігій та конфесій (іудаїзму, фідеїзму, католицизму та протестантизму).¹²⁹ Не оминули й суспільно значущих питань на кшталт: «ставлення релігії до жінки»¹³⁰ або «про так званий "християнський соціалізм"».¹³¹ Окремо підготували секцію з природничих наук, де висвітлювались питання про походження Всесвіту,¹³² досягнення медицини¹³³ та способи використання в атеїстичній пропаганді різних теорій, розвинутих радянськими науковцям

¹²³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1655. Арк. 150.

¹²⁴ Там само. Арк. 323.

¹²⁵ Там само. Арк. 339.

¹²⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1213. Арк. 78.

¹²⁷ Там само. Арк. 81.

¹²⁸ Там само. Арк. 86.

¹²⁹ Там само. Арк. 87.

¹³⁰ Там само. Арк. 88.

¹³¹ Там само. Арк. 88.

¹³² Там само. Арк. 88.

¹³³ Там само. Арк. 89.

(йшлося про Павлова і Мічуріна).¹³⁴ Крім того, Товариство запропонувало низку «позанавчальних» заходів, зокрема: перегляд і обговорення кінофільмів, вечір запитань і відповідей на тему «Що таке релігійне сектантство?»¹³⁵, екскурсію до історичного музею, «культпохід» до театру¹³⁶, відвідини заповідника «Києво-Печерська лавра»¹³⁷ та навіть візит на виставку передового досвіду СРСР в промисловості і сільському господарстві.¹³⁸

Загалом, тематика засідань була досить різноманітною, і добре відтворювала два основні напрями атеїстичної пропаганди: безпосередню боротьбу з релігією і наукове просвітництво задля прищеплення «матеріалістичного світогляду». До того ж, варто враховувати, що більшість запрошених лекторів, окрім того, що були членами республіканського або всесоюзного Товариства «Знання», були ще й радянськими науковцями, які працювали в науково-освітніх закладах і мали науковий ступінь. У цьому контексті важливо відмітити тезу Соні Люрман, яка підкреслює, що Товариство «Знання» було одночасно творцем і розповсюджувачем досліджень про релігію в СРСР.¹³⁹ Адже значна частина розвідок відбувалась саме за ініціативи Товариства і проводилась, а згодом й трансливалась його членами. На наш погляд, саме курси (семінари/конференції) для агітаторів-атеїстів були одним із найдієвіших майданчиків, які яскраво демонстрували цю «подвійну сутність» організації. Саме на таких заходах більш досвідчені агітатори (переважно науковці) ділилися результатами своїх досліджень із своїми менш обізнаними колегами, а ті, в свою чергу, згодом ретрансливали отримані знання для більш широкої аудиторії.

Досить цікавою є відповідь, яку надіслав ЦК КПУ президії правління Товариства щодо дозволу на проведення цих курсів. З одного боку, партійне

¹³⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1213. Арк. 89.

¹³⁵ Там само. Арк. 87.

¹³⁶ Там само. Арк. 88.

¹³⁷ Там само. Арк. 90.

¹³⁸ Там само. Арк. 92.

¹³⁹ Luehrmann S. Religion in secular archives. P. 106.

керівництво зазначає, що такий захід є «своєчасним та правильним» і стане «цінним вкладом у поліпшення атеїстичної пропаганди».¹⁴⁰ Однак, керівник відділу агітації та пропаганди ЦК КПУ робить зауваження стосовно тематичного плану, який «має суттєвий недолік». Його хвилює бачиться відсутність згадок про XXI з'їзд КПРС, який відбувся напередодні. Тож ЦК КПУ наполягає на включенні в програму курсів таких тем, як: «XXI з'їзд КПРС і питання комуністичного виховання трудящих» та «XXI з'їзд про шляхи подолання пережитків капіталізму в свідомості людей».¹⁴¹ Варто зауважити, що таке втручання вищого партійного керівництва в діяльність Товариства не було рідкісним: схожий випадок стався вже через рік, у 1960 р., коли планувались травневі 10-денні курси для лекторів-атеїстів в Києві. Тоді ЦК КПУ підтримав пропозицію Товариства, однак запропонував сформулювати тематику низки лекцій «більш політично загострено», зокрема заслухати доповідь «Про стан науково-атеїстичної пропаганди в республіці та заходи її поліпшення».¹⁴² Така практика була нормою, адже республіканське Товариство «Знання» окрім того, що було підзвітне Всесоюзному товариству, також підпорядковувалось Відділу агітації і пропаганди ЦК КПУ.¹⁴³ Як підкреслює Олена Панич, таким чином науковий атеїзм (як сфера досліджень вчених) у СРСР фактично ставав частиною ідеології атеїзму, як державної боротьби з релігією.¹⁴⁴

Іншою невід'ємною складовою роботи агітаторів-атеїстів були часті відрядження. Передусім це пов'язано зі специфікою основного завдання, яке ставилось перед ними: поширювати атеїстичну пропаганду «в маси». Більшість поїздок представники Товариства здійснювали в межах УРСР: лекторів-атеїстів зі столиці відправляли на кілька днів або тижень до обласних осередків Товариства чи не щомісяця. Натомість, відрядження до

¹⁴⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1213. Арк. 74.

¹⁴¹ Там само. Арк. 74.

¹⁴² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1450. Арк. 85.

¹⁴³ Froggatt M. Science in Propaganda and Popular Culture in the USSR. P. 44 – 45.

¹⁴⁴ Панич О. Науковий атеїзм як культурна система. С. 25.

інших республік були менш систематичними і потребували схвалення від ЦК КПУ. Наприклад, на міжреспубліканський семінар, що проходив 6-10 червня 1960 року в Ризі, Президія правління Товариства відправила 11 осіб.¹⁴⁵ Серед них 6 – це голови секцій правління Товариства або обласних осередків організації, 1 референт, 2 члени правління, 1 кандидат історичних наук та 1 «активний член Товариства».¹⁴⁶ Шестеро з них були членами КПРС і троє зазначені як українці.¹⁴⁷

А вже за пів року, з 12 по 16 грудня 1960 р., двоє представників правління республіканського Товариства відвідали міжреспубліканський семінар у Баку. Цікаво, що один з них (Г. Ємельчненко) був кандидатом філософських наук та заступником голови секції філософських наук в Києві, а інший – О. Ваш, входив до президії Товариства «Знання» в Закарпатській області.¹⁴⁸ Аналогічні поїздки відбувалися й до Білоруської РСР та Узбецької РСР, і в усіх випадках ЦК КПУ схвалювало кандидатури агітаторів.¹⁴⁹ Тож, можемо констатувати, що поїздки до інших республік були доступними не лише керівництву Товариства чи його співробітникам зі столиці, але й для агітаторів з обласних відділень організації.

Окремо слід згадати про Всесоюзний семінар лекторів-атеїстів у Москві, що проходив з 10 по 19 лютого 1962 року. Тоді від Товариства «Знання» УРСР поїхала ледь не половина редакторської колегії «Войовничого атеїста»: Авенір Дубина О. Білоус, М. Коваленко, а також ще три члени організації: А. Євтушенко, К. Полонник та Марко Петренко.¹⁵⁰ Останній, до речі, був референтом правління секції філософських наук та науково-атеїстичної пропаганди, і є одним із «героїв» наступного розділу цього дослідження, де буде сформовано колективний портрет агітатора-атеїста.

¹⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 105.

¹⁴⁶ Там само. Арк. 108.

¹⁴⁷ Там само. Арк. 108.

¹⁴⁸ Там само. Арк. 162.

¹⁴⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1925. Арк. 221.

¹⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 576. Арк. 22.

Проте значно престижнішими і більш рідкісними були відрядження за кордон. У таких випадках правління Товариства надсило до ЦК КПУ не просто список кандидатур на поїздку, а ще й додатково прикріплювало характеристику кожної особи. Зрозуміло, що коли мова йде про відрядження за кордон, йдеться передусім про країни соцтабору, або мовою джерел «країни народної демократії». Адже ці держави, як і СРСР, будували комунізм, а отже мали б «переймати передовий досвід» в «Країни Рад». Наприклад, маємо матеріали про поїздки лекторів Товариства «Знання» до Чехословаччини¹⁵¹ та Румунії¹⁵² в 1960 році, де лектори мали висвітлювати досягнення радянської пропаганди, культури, економіки та науки.

На жаль, ми не маємо у своєму розпорядженні матеріалів Товариства, з яких можна детальніше дізнатись про те, як проходили ці закордонні відрядження агітаторів. Проте можна знайти документи, де фіксуються плани прийому іноземних делегацій агітаторів. Тож можемо припустити, що у «дружніх країнах» соцтабору радянських агітаторів зустрічали, якщо не аналогічно, то принаймні подібним чином.

З 1 по 6 лютого 1960 року у Києві перебувала делегація у складі двох лекторів (Олександра Киркова та Георгія Мадолева) з Болгарії.¹⁵³ Правління Товариства розробило план зустрічі гостей, за яким, окрім формального знайомства з роботою Республіканського товариства, читання лекцій та виїзду до сільського осередку організації у Васильківському районі, делегати також відвідали чотири київські театри (музичної комедії, ім. Франка, опери і балету ім. Шевченка та російської драми ім. Л. Українки). Цікавою є підбірка вистав, які болгарські лектори переглянули: «Сватання на Гончарівці», «Лиха доля», «Лісова пісня» та «Стряпуха».¹⁵⁴ Як бачимо, керівництво Товариства намагалось познайомити гостей переважно з українськими творами.

¹⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 98.

¹⁵² Там само. Арк. 155.

¹⁵³ Там само. Арк. 48.

¹⁵⁴ Там само. Арк. 49.

У той самий період, 3-4 лютого 1960 року, у Києві також перебувала делегація з Угорщини. Голова Угорського Товариства з поширення політичних і наукових знань Імре Тере та його заступник Аладар Мод повертались додому з відрядження до Тбілісі, і здійснили дводенний візит до столиці УРСР. У розпорядженні правління Товариства «Знання» містяться чіткі інструкції щодо прийому гостей. Зокрема, потрібно було зустріти лекторів на аеродромі, забронювати місця для двох чоловіків і однієї жінки (перекладачки) в готелі, організувати обід на 6 осіб та вручення подарунків гостям.¹⁵⁵ Також, керівництво організації подбало про купівлю трьох квитків до оперного театру і повноцінне харчування для гостей. Крім того, саме за кошти Товариства були придбані квитки на поїзд Москва-Чірна у міжнародному м'якому вагоні для лекторів та квиток на поїзд до Москви для перекладачки.¹⁵⁶ Тож можемо підсумувати, що лектори були цілком забезпечені протягом усієї поїздки, і такі заходи не потребували від них жодних витрат.

Щодо кандидатур вітчизняних лекторів, яких ЦК КПУ затверджував для відрядження за кордон, то, наприклад, у 1958 році правління Товариства подало на розгляд партійному керівництву список рекомендованих осіб.¹⁵⁷ У цьому документі було зазначено 68 осіб, майже усі з них мали науковий ступінь, були членами КПРС та Товариства «Знання». Тематика лекцій, які вони могли читати, також була різноманітною: від природничих наук, розвитку радянської культури та економіки до філософських і антирелігійних тем. Проте усі вони неодмінно були спрямовані на підкреслення переваг комуністичного устрою і радянської системи, а також пропагували матеріалістичний світогляд.¹⁵⁸ Цікаво, що ЦК КПУ не виявив жодних

¹⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 541. Там само. Арк. 52.

¹⁵⁶ Там само. Арк. 52.

¹⁵⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 952. Арк. 11.

¹⁵⁸ Там само. Арк. 11.

зауважень і погодив усі 68 кандидатур.¹⁵⁹ Тож у разі потреби, надалі саме когось із цих осіб відправляти у закордонні поїздки.

Такі відрядження до країн соцтабору, окрім професійного зростання, були непоганою нагодою для покращення соціального становища агітаторів-атеїстів. Адже у 1960-х роках поїздки за кордон були практично недоступними для громадян СРСР, якщо вони не були представниками окремих «привілейованих» професій на кшталт журналіста-міжнародника, дипломата чи спортсмена.¹⁶⁰ Тож, можливість хоча б короткострокової поїздки за кордон вирізняла лектора Товариства «Знання» з-поміж інших категорій населення. До того ж, під час таких відряджень він мав доступ до «імпортних» товарів, які згодом можна було – за поширеною радянською практикою – продати вдома або використати «на подарунок», щоб покращити своє соціальне або матеріальне становище.

Поїздки за кордон були не єдиною перевагою діяльності агітаторів. Лектори Товариства «Знання» отримували й низку інших переваг від своєї роботи. Зокрема, у агітаторів була можливість покращити матеріальне становище своїх сімей. Наприклад, у 1959-1960 роках правління Товариства просило у ЦК КПУ виділити 5 квартир в Києві для відповідальних працівників організації. При цьому керівництво організації посилялось на аналогічну практику для Всесоюзного товариства в Москві,¹⁶¹ а ЦК КПУ направив це звернення до райвиконкомів міста.¹⁶² Крім того, у агітаторів та їхніх рідних була можливість державним коштом покращити свій стан здоров'я. До прикладу, у липні 1960 року члену Товариства М. Пшеничному та його дружині надали путівки до санаторію в Пущі-Водиці.¹⁶³ А у 1959 році правління «Знання» клопотало до ЦК КПУ, щоб закріпити окремих відповідальних працівників організації для лікування та санаторно-

¹⁵⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 952. Арк. 9.

¹⁶⁰ Шліхта Н. Історія радянського суспільства. С. 140.

¹⁶¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1655. Арк. 43.

¹⁶² Там само. Арк. 40.

¹⁶³ ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 112.

курортного оздоровлення за IV управлінням Міністерства охорони здоров'я УРСР.¹⁶⁴ Серед інших винагород знаходимо відомості про нагородження кращих лекторів почесними грамотами від Верховної Ради УРСР з нагоди 12-річчя Товариства.¹⁶⁵ Це передусім свідчить, що агітатори були потрібними державі, і вона готова була надавати їм певні преференції, аби зацікавити їх якісно виконувати свою роботу.

Проте й самі агітатори не упускали можливості підкреслити свою важливість для держави, і намагались використати її, аби підвищити свій статус до рівня номенклатури. Найкращим прикладом цього є клопотання правління «Знання» до ЦК КПУ від 1 березня 1960 р. Керівництво Товариства просило прирівняти штатних заступників голови правління «Знання» до заступників міністрів УРСР по всіх видах матеріально-побутового забезпечення, окрім заробітної плати, а секретарів обласних відділень – до начальників управлінь культури облвиконкому. До того ж, планувалось збільшити фонд персональних надбавок до 3000 карб. на місяць.¹⁶⁶ Зауважмо, що матеріально-побутове забезпечення в СРСР, в умовах коли розподіл товарів побутового вжитку повністю контролювала держава, подекуди відігравало навіть більшу роль, ніж рівень заробітної плати.¹⁶⁷ Однак, правлінню Товариства так і не вдалось досягти бажаного статусу номенклатури – ЦК КПУ не схвалив на цей запит. Цей випадок виразно демонструє нам: агітатори були важливими для держави, але не були пріоритетними, вони не були частиною «верхівки суспільства», якою була номенклатура.

Однак, аби професійна діяльність агітаторів-атеїстів не видавалась нам аж занадто ідеально-правильною, варто згадати про конфлікти, які мали місце в середовищі агітаторів. Скарги на незадовільну роботу Товариства надходили до ЦК КПУ як від самих агітаторів, так і від сторонніх організацій. Наприклад,

¹⁶⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1655. Арк. 42.

¹⁶⁵ ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 163.

¹⁶⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1450. Арк. 67.

¹⁶⁷ Шліхта Н. Історія радянського суспільства. С. 114.

працівники районних осередків Товариства скаржились на «порочну практику планування лекцій», які звинувачували у цьому передусім республіканське керівництво «Знання». Останнє, в свою чергу, перекладало провину саме на місцевих агітаторів, які неналежно виконували лекційний план.¹⁶⁸ Схожий конфлікт відбувся в квітні 1960 року, коли працівник Будинку науково-технічної пропаганди Преподобний скаржився на «безчинство» з боку керівництва Товариства «Знання». За його словами, правління Республіканського товариства без вагомих причин неодноразово змінювало кількість штату працівників, що негативно впливало на поширення пропаганди.¹⁶⁹ Президія Товариства у відповідь поскаржилась на «нездорові відносини» серед працівників Будинку науково-технічної пропаганди, які ігнорували усі ініціативи керівництва.¹⁷⁰ Проте, чи врегулював відділ агітації та пропаганди ЦК КПУ цей конфлікт – невідомо.

Цікаво, що республіканське правління Товариства не завжди перекладало провину за недоліки в проведенні атеїстичної пропаганди на своїх підопічних. Іноді воно звинувачувало інші організації, які «неефективно» співпрацювали з Товариством. Наприклад, у липні 1960 року Головополіграфвидав надіслав до ЦК КПУ скаргу на неналежну підготовку Товариством «Знання» матеріалів друкованої атеїстичної пропаганди. Його співробітники виявили у брошурі «Класики української літератури про релігію», яку написав член Товариства Іван Осляк, «перекручення положень марксизму-ленінізму».¹⁷¹ У свою чергу, заступник голови правління Товариства з видавничої діяльності Іван Дяченко звинуватив співробітників Головополіграфвидаву у неналежному опрацюванні тексту, адже свої висновки вони буцімто зробили лише на основі двох речень з першого абзацу брошури.¹⁷² Дяченко наполягав, що співробітники Головополіграфвидаву

¹⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 68.

¹⁶⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1450. Арк. 45.

¹⁷⁰ Там само. Арк. 43.

¹⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 173.

¹⁷² Там само. Арк. 173.

зробили передчасні висновки про текст Осяка, і замість того, щоб вирішити ці «дрібні проблеми» в робочому порядку з Товариством, залучили до конфлікту партійне керівництво.¹⁷³ Неідеальними були відносини Товариства й з іншими організаціями: у 1960 році правління «Знання» просило ЦК КПУ вплинути на Спілку письменників, адже її члени масово відмовлялись брати участь у лекційній роботі з пропаганди атеїзму.¹⁷⁴ Тож бачимо, що повсякдення агітаторів не було позбавлене робочих конфліктів, у яких вони, очікувано, намагалися виправдати себе перед ЦК КПУ.

Підсумовуючи, завдяки архівним матеріалам про роботу Товариства «Знання», ми окреслили різні аспекти діяльності агітаторів-атеїстів, які допомагають нам сформуванню певне уявлення про їх повсякденну роботу. Зокрема, можемо зробити висновок, що незважаючи на пріоритетність напрямку атеїстичної пропаганди наприкінці 1950-х – у 1960-х роках, партійне керівництво не завжди сприяло роботі агітаторів-атеїстів. І хоча агітатори та їх праця були важливими для держави, їм все-таки не вдалось стати частиною «вищого класу» – номенклатури.

Водночас, лектори мали достатньо широкі можливості задля професійного розвитку, чому, зокрема, сприяли численні курси, семінари та конференції. Такі заходи відбувались на різних рівнях, і були покликані сприяти підвищенню кваліфікації агітаторів. До того ж, вони ставали майданчиком, завдяки якому різні категорії агітаторів могли налагоджувати зв'язки між собою, і таким чином формувати певну «професійну спільноту».

Ще однією можливістю були відрядження до інших республік і за кордон. Важливо, що останні, як і інші преференції, що їх давала робота агітаторів, на кшталт матеріального забезпечення чи санаторно-курортного оздоровлення, могли бути мотивацією для потенційних кандидатів стати агітатором і вступити у Товариство «Знання». Крім того, саме можливість

¹⁷³ ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 176.

¹⁷⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1213. Арк. 345.

вийхати у відрядження за кордон виділяла агітаторів з-поміж інших категорій населення, та дозволяла агітаторові підвищити свій професійний рівень і навіть соціальний статус.

Також, як ми з'ясували, повсякдення агітаторів не було позбавлене конфліктів, які виникали як всередині Товариства «Знання» як поміж рядовими агітаторами, так і між ними та керівництвом. Крім того, Товариству не завжди вдавалося налагодити тісну співпрацю з інституціями, які були пов'язані з ним професійною діяльністю. Окрім конфліктів, перепорою у роботі агітаторів нерідко ставали незадовільні умови праці та недостатнє фінансування, як це було у випадку з редакцією «Войовничого атеїста».

Загалом, такий погляд на професійну діяльність агітаторів дозволив нам усвідомити її не як таку, що зводиться лише до атеїстичної пропаганди, а й як широке поле можливостей для їхнього власного розвитку, що, очевидно, відігравало важливу роль у їх рішенні бути агітатором.

Розділ III: Атеїзм «з людським обличчям»: колективний портрет агітатора-атеїста

У передмові до збірника «Religious Life in the Late Soviet Union» (2023) Барбара Мартін зазначає: «Битва за свідомість радянських громадян не могла вестися лише на інституційному рівні, і атеїстична пропаганда мала працювати з *окремими людьми*».¹⁷⁵ Цією фразою дослідниця підводить нас до важливої проблеми: ідеологічне протистояння релігії та комунізму на практиці втілювалось передусім в конфронтацію поміж людьми, які належали до одного суспільства.

У попередньому розділі ми дослідили як професійна діяльність агітаторів могла впливати на їх повсякдення. Це потрібно для того, аби сформулювати певне уявлення про роботу агітатора-атеїста поза межами виключно антирелігійної пропаганди. А також, щоб продемонструвати, що як і будь-хто інший, вони теж мали проблеми і труднощі, які потрібно було долати в їхній професії. І так само були й перспективи і бенефіції, які вони отримували від своєї роботи. Загалом, ми спробували їх зрозуміти передусім як *людей*, які намагались виконувати свою роботу, незалежно від того, мали вони якісь ідейні переконання чи ні.

Цей розділ покликаний надати агітаторам «людського» обличчя. На прикладі шести біографій членів Товариства «Знання» УРСР ми спробуємо сконструювати колективний портрет агітатора-атеїста. Зауважимо, що подібним чином у своїй дисертації Андрій Ферт склав колективний портрет іншої категорії представників держави у стосунках з вірянами – уповноважених Ради у справах релігії, і завдяки цьому дослідник розкрив проблему «подвійної лояльності» його героїв.¹⁷⁶

Усі біографічні відомості агітаторів складені нами на основі архівних матеріалів ЦДАГО України та ЦДАВО України, які стосуються переважно

¹⁷⁵ Martin, Barbara; Beliakova Nadezhda. Religious Life in the Late Soviet Union: From Survival to Revival (1960s-1980s). London: Routledge, 2023. P 1.

¹⁷⁶ Ферт А. Практики державного контролю над православними громадами Києва (1968-1989). С. 61 – 70.

внутрішніх кадрових питань Товариства та листування Президії правління Товариства з ЦК КПУ. Для формування колективного портрету ми звертаємось саме до цих шести постатей, які представляють різні категорії агітаторів: від керівництва Республіканського товариства чи референтів правління (як «середньої ланки») до «рядових» членів Товариства. Крім того, вони могли належати до такої вельми специфічної категорії, як колишні священники, які, мовою пропаганди, «порвали з релігією».

3.1. Агітатори-керівники та референти

Розпочнімо наш колективний портрет із найвищого за посадою агітатора з нашої вибірки. Ним був Іван Петрович Дяченко – заступник голови правління Республіканського товариства з видавничої діяльності. Він народився 1919 р., за національністю був українцем. З 1936 по 1941 рік навчався у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка на філологічному факультеті.¹⁷⁷

Уже за місяць після закінчення університету, в липні 1941 року, був мобілізований до лав Червоної армії, де впродовж року служив солдатом-артилеристом 822 артполку трьохсотї стрілецької дивізії Південно-Західного фронту. З серпня 1942 р. по вересень 1945 року був командиром відділення 325-го артилерійсько-зенітного полку 16 повітряної армії. За цей час воював на Сталінградському, Донському, Центральному, І-му Білоруському фронтах, а також відбував службу в складі радянських окупаційних військ у Німеччині.¹⁷⁸

Очікувано, саме його участі у Другій світовій війні присвячена значна частина біографічної довідки, яку у серпні 1960 року надало правління Товариства до ЦК КПУ із проханням про затвердження Івана Дяченка на посаді заступника голови правління «Знання» з видавничої діяльності. Така увага до цього періоду життя кандидата була не випадковою: Ярослав Журавльов підкреслює, що діяльність особи під час Другої світової,

¹⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 135.

¹⁷⁸ Там само. Арк. 135.

«правильність» її поведінки з точки зору влади, найчастіше ставала визначальним чинником в подальшій кар'єрі цієї людини.¹⁷⁹ До того ж, питання про діяльність в роки війни і перебування на окупованих територіях були в усіх анкетах. Тобто, це був обов'язковий пункт будь-яких біографій і характеристик, які були необхідні для працевлаштування. І, як влучно підкреслює Олена Стяжкіна, радянські люди навчилися писати у таких документах саме те, що держава хотіла від них почути. Вони намагались сконструювати у своїх біографіях правильну модель поведінки, яка гарантувала б для них позитивні наслідки.¹⁸⁰ Ми також простежимо цю тенденцію на прикладі життєписів інших членів Товариства.

Окрім безпосередньої участі в військових діях, в біографії Івана Дяченка є ще один важливий момент, який стався під час Другої світової: у 1943 році він став членом КППС.¹⁸¹ Цей чинник також був важливим у просуванні кар'єри, про що також свідчитимуть біографічні відомості інших агітаторів.

У повоєнні роки Іван Дяченко був літпрацівником, а також з грудня 1945 по 1951 рік завідував відділами культури та пропаганди марксизму-ленінізму обласної газети «Червоне Запоріжжя».¹⁸² Нагадаємо, що до війни він не мав досвіду роботи у відповідній сфері, оскільки за місяць після випуску з університету був мобілізований. І той факт, що вже через три місяці після завершення служби Іван Дяченко обійняв досить високу посаду в обласному пропагандистському виданні, на наш погляд, є переконливою ілюстрацією тези про те, що саме «правильна поведінка» під час Другої світової війни стала ключовим двигуном кар'єрного зростання Дяченка, та й не лише його.

¹⁷⁹ Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси: Колективна монографія / Відп. ред. В. Даниленко; Упоряд.: В. Крупина, М. Смольницька. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2022. С. 412.

¹⁸⁰ Стяжкіна О. В. «Правильна біографія» пересічної людини 1920-х років: способи конструювання минулого (на матеріалах Донбасу) // *Нові сторінки історії Донбасу*: Зб. статей // л. ред. З. Лихолобова. Донецьк: 2008. С. 206.

¹⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 135.

¹⁸² Там само. Арк. 135.

Проте у травні 1951 року, з невідомих нам причин, його перевели на посаду редактора газети «Сталінська будова», і на цій посаді аж до серпня 1953 року він працював на будівництві південно-українського та північно-кримського каналів.¹⁸³ А з 1953 до 1960 року Іван Дяченко був кореспондентом газети «Правда» в Одеській області. Саме тоді, у 1960 році президія «Знання» запропонувала ЦК КПУ затвердити його на посаді заступника голови правління Товариства з видавничої діяльності.¹⁸⁴ Можемо припустити, що ці дії відбувалися за певними попередніми домовленостями, оскільки ЦК затвердив Дяченка на цій посаді без розгляду інших кандидатур, хоча до цього він навіть не був членом Товариства.

Зауважимо, що як заступник голови правління, Іван Дяченко виконував не лише пропагандистські обов'язки, але й адміністративні функції, наприклад, вирішував «кадрові питання». І судячи з тих характеристик на своїх підопічних, які він надсилав до відділу агітації та пропаганди ЦК КПУ, він був досить м'яким та толерантним керівником.¹⁸⁵ Також саме Дяченко захищав інтереси члена Товариства Івана Осяка перед відділом агітації та пропаганди ЦК КПУ у конфлікті Головополіграфвидавом, який ми згадували у попередньому розділі. Зауважимо, що його попередня журналістська робота добре помітна із записки, яку він надіслав до ЦК КПУ. Його текст суттєво відрізняється від інших документів цього типу, передусім тим, що у ньому відсутні елементи «мови бюрократії», і він легко читається. Автор постійно підкріплює свої аргументи цитатами Леніна, і навіть демонструє знання творів Дідро та Вольтера.¹⁸⁶ Загалом, Дяченко досить переконливо захищав свого підопічного.

Наступним героєм колективного портрету є Марко Петренко (Додаток 1), якого ми вже згадували як учасника Всесоюзного семінару лекторів-атеїстів у Москві у лютому 1962 р.. Марко Петренко народився у 1910 році, а

¹⁸³ ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 135.

¹⁸⁴ Там само. Арк. 134.

¹⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 161.

¹⁸⁶ Там само. Арк. 175.

у 1932 р., коли йому було 22 роки, став членом КППРС.¹⁸⁷ Також відомо, що він воював у складі Червоної армії, і отримав дві нагороди за бойові заслуги.¹⁸⁸ Коли Петренко приєднався до Товариства «Знання» достеменно невідомо, проте у 1960 році керівництво призначило його референтом правління з питань філософії та атеїзму.¹⁸⁹ Також маємо низку свідчень про його пропагандистську діяльність як члена Товариства. Зокрема, у 1959 році він опублікував антирелігійну брошуру на тему «Правда про печери і моці Києво-Печерської Лаври».¹⁹⁰ Зауважимо, що тематика брошури була обрана Петренко не випадково: заповідник був іншим місцем роботи агітатора. Там він очолював історичну секцію.¹⁹¹

Крім того, саме він був у списку з 11 осіб, рекомендованих Товариством для того, щоб їх прикріпили на медичне і санаторно-курортне обслуговування до IV управління при Міністерстві охорони здоров'я УРСР.¹⁹² Ми можемо припустити, що причина такої бенефіції для нього була пов'язана зі станом здоров'я і зрілим віком, оскільки на той момент йому вже було 50 років. Зрештою, 11 квітня 1962 року Марка Петренка звільнили із посади референта правління секції філософських наук та науково-атеїстичної пропаганди за власною заявою. Згідно з цим самим розпорядженням, його перевели до Укрдержполітвидаву на видавничу роботу.¹⁹³ Також, відомо, що згодом Петренко отримав ступінь кандидата наук з мистецтвознавства.¹⁹⁴ Таким чином, в правлінні Товариства він пропрацював лише 2 роки.

¹⁸⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1655. Арк. 44.

¹⁸⁸ Про музейників-фронтовиків, які працювали у нашому Заповіднику! Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». URL: <https://kplavra.kyiv.ua/ua/11-may-about-the-war-veterans-ukr> (відвідано 16.05.2024).

¹⁸⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1655. Арк. 44.

¹⁹⁰ Там само. Спр. 1235. Арк. 86.

¹⁹¹ Про музейників-фронтовиків, які працювали у нашому Заповіднику! Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». URL: <https://kplavra.kyiv.ua/ua/11-may-about-the-war-veterans-ukr> (відвідано 16.05.2024).

¹⁹² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1655. Арк. 44 – 45.

¹⁹³ ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 576. Арк. 66.

¹⁹⁴ Про музейників-фронтовиків, які працювали у нашому Заповіднику! Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». URL: <https://kplavra.kyiv.ua/ua/11-may-about-the-war-veterans-ukr> (відвідано 16.05.2024).

Наступником Марка Петренка на посаді референта правління секції філософських наук та науково-атеїстичної пропаганди став Михайло Федорович Трояновський. Він почав виконувати свої обов'язки вже з 12 квітня 1962 року.¹⁹⁵ Відомо, що до цього призначення він також працював у заповіднику «Києво-Печерська лавра».¹⁹⁶ Можемо припустити, що на посаду референта Трояновського рекомендував саме його попередник – Марко Петренко, оскільки, найбільш імовірно, у заповіднику Трояновський працював саме у історичній секції разом з Петренком.

Зазначимо, що Трояновський та Петренко були не єдиними, хто долучився до штату правління Товариства після роботи в Лаврі. Такий «потік» кадрів в обидві сторони був досить характерним явищем. Крім того, така ситуація не була виключною особливістю Товариства «Знання». Андрій Ферт, досліджуючи діяльність уповноважених Ради у справах релігій, підмічає, що «подвійне місце працевлаштування» було притаманним і для цієї інституції: уповноважені водночас могли займати й партійні посади, наприклад, секретаря партбюро.¹⁹⁷ До того ж, дослідник підкреслює, що такий стан речей був поширеною «структурною проблемою» радянської системи.¹⁹⁸ Повертаючись до нашого випадку, зауважимо, що такі «обміни спеціалістами» двох організацій, які проводили антирелігійну пропаганду, можна пояснити передусім схожим видом їх діяльності. І, оскільки членство в Товаристві «Знання» могло не передбачати повної зайнятості, співробітники заповідника «Києво-Печерська лавра» часто також читали антирелігійні лекції. Натомість, члени «Знання» могли організовувати на території Лаври тематичні атеїстичні виставки чи інші заходи.

Перебуваючи на посаді референта правління секції філософських наук та науково-атеїстичної пропаганди, Михайло Трояновський брав активну

¹⁹⁵ ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 576. Там само. Арк. 66.

¹⁹⁶ Там само. Арк. 66.

¹⁹⁷ Ферт А. Практики державного контролю над православними громадами Києва (1968-1989). С. 69.

¹⁹⁸ Там само. С. 69.

участь у роботі не лише Республіканського товариства, а й його обласних відділень, а тому часто вирушав у відрядження до різних регіонів УРСР. До прикладу, у перші пів року своєї роботи, з квітня по жовтень 1962 року, він здійснив поїздки до Закарпатської¹⁹⁹ та Дніпропетровської областей, а також особисто провів міжобласний семінар лекторів-атеїстів, який тривав з 4 по 14 жовтня 1962 року.²⁰⁰

Його приклад цікавий нам також тим, що ми маємо дані про заробітну плату Михайла Трояновського. Окрім призначення його на посаду референта правління секції філософських наук та науково-атеїстичної пропаганди, за ним також «закріпили» Львівське та Тернопільське обласні відділення Товариства. Тоді сума його посадового окладу склала 140 карбованців на місяць.²⁰¹ Зауважимо, що заробітна плата робітників та держслужбовців наприкінці 1950-х рр. складала приблизно 300-350 крб.²⁰² Проте, варто наголосити, що часто Товариство було не єдиним місцем роботи агітатора, і він міг працювати одночасно в кількох інституціях. Тож можемо припустити, що наш «герой» сумарно мав вищу заробітну плату, ніж середньостатистична. Однак знову ж таки, варто врахувати, що він виконував не лише свої посадові обов'язки як референт правління, а ще й відповідав за 2 обласні відділення Товариства, тож робоче навантаження Трояновського було значно вищим, ніж передбачала його посада.

Іще одним референтом правління Товариства, біографічні відомості якого ми спробуємо реконструювати, є Борис Шиндеров. У 1943 він році вступив до КПРС. У його біографічній довідці зазначено, що під час Другої світової війни він отримав 6 поранень та дві контузії. Тож, після закінчення бойових дій йому присвоїли статус інваліда війни та низку урядових нагород.²⁰³ Також нам відомо, що ще до початку Другої світової війни

¹⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 576. Арк. 124.

²⁰⁰ Там само. Спр. 577. Арк. 75.

²⁰¹ Там само. Спр. 576. Арк. 66.

²⁰² Шліхта Н. Історія радянського суспільства. С. 114.

²⁰³ ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 41.

Шиндеров працював на комсомольській роботі, яку продовжив аж до 1947 року. Одразу після війни він вступив до Київського державного університету, який закінчив у 1950 році. Після цього працював на пропагандистській роботі: спершу – лектором Центрального лекційного бюро, а в 1957 році його перевели на посаду референта правління Товариства «Знання» УРСР.²⁰⁴ Зауважимо, що на цій посаді він досить часто вирушав у відрядження, наприклад, у січні 1960 та грудні 1962 року він їздив до Москви,²⁰⁵ а в березні 1962 року особисто проводив семінар для голів науково-методичних кабінетів у Харкові.²⁰⁶

Також маємо дані про його родину: він мав дружину та трьох дітей. Станом на 1960 рік його старшому сину Леоніду виповнилось 13 років, молодшому синові Володимиру – 11, а доньці Тетяні – 4 роки. До того ж відомо, що Леонід хворів на закриту форму туберкульозу.²⁰⁷

Ще цікавішими виглядають нам наявні відомості про житлові умови сім'ї Бориса Шиндерова: уся родина з 5 людей проживала в Сталінському районі Києва за адресою вул. Саксаганського, 104, кв. 3, в кімнаті площею 10 м².²⁰⁸ Саме скрутне становище агітатора, пов'язане із житловим питанням, було причиною звернення президії Товариства до секретаря Сталінського РК КПУ про виділення для нього квартири. У зверненні керівництво «Знання» також зазначає, що ще 1959 р. комісія Київського міського партії вже перевіряла житлові умови агітатора і визнала необхідним терміново їх покращити. А секретар Київського міського партії навіть написав лист до голови Сталінського райвиконкому, аби прискорити процес розгляду цього житлового питання. Проте аж до січня 1960 року (час написання звернення) воно так і залишилось невирішеним.²⁰⁹

²⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 42.

²⁰⁵ Там само. Спр. 421. Арк. 6.; Спр. 577. Арк. 145.

²⁰⁶ Там само. Спр. 576. Арк. 53.

²⁰⁷ Там само. Спр. 541. Арк. 41.

²⁰⁸ Там само. Арк. 41.

²⁰⁹ Там само. Арк. 42.

Зауважимо, що проблема із житловим питанням не була чимось унікальним, що відрізняло становище Шиндєрова з-поміж інших агітаторів, та й загалом радянських громадян. Адже внаслідок Другої світової війни значна частина житлових будівель по всій країні була знищена, а повоєнна відбудова «притягувала» до міст значну частину колишніх селян, яких селили переважно в бараки. В той же час, більшість містян жили в комуналках, і за таких умов, як і у випадку Шиндєрова, на сім'ю припадала лише одна мала кімната. Микита Хрущов розпочав кампанію із забезпечення родин окремим «індивідуальним» житлом: саме з цією метою почали зводити знамениті «хрущовки», а справжній «житловий бум» розпочався після XX з'їзду КПРС у 1956 році.²¹⁰ Ольга Коляструк підкреслює, що завдяки кампанії із будівництва малогабаритних квартир, житловий фонд Радянського Союзу збільшився приблизно вдвічі, і майже 25% населення країни отримало нове житло.²¹¹ Щоправда, перспектива отримати власне помешкання була доступною передусім для тих робітників, які мали гарний «послужний список», все життя працювали на підприємстві та вирізнялися зразковою поведінкою, адже квартири видавались в порядку «живої черги», а її формувало керівництво підприємства.²¹² Відповідно, конфлікти з дирекцією могли коштувати робітникові шансу дочекатись нового житла. Водночас, так зване «посімейне розселення» змінювало не лише якість життя родин, а й уявлення людей про комфорт, впливало на їхнє усвідомлення своєї індивідуальності та приватного простору.²¹³

Однак, як наголошує Коляструк, незважаючи на швидкі темпи будівництва «хрущовок», у 1960-х роках «житлова проблема» так і не була повністю вирішена, і значна частина населення все ще не мала індивідуального

²¹⁰ Коляструк О. А. Вплив житлової реформи М. Хрущова на повсякденність радянського суспільства // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. Вип. 24. Вінниця. 2016. – С. 274.

²¹¹ Там само. С. 275.

²¹² Там само. С. 275.

²¹³ Там само. С. 276.

помешкання.²¹⁴ Повертаючись до агітаторів, окрім Шиндєрова нам вдалося знайти інформацію про ще щонайменше 4 членів Товариства з Києва, які разом зі своїми сім'ями також проживали в кімнатах площею до 12 м². І саме для них у лютому 1961 року Президія «Знання» просила ЦК КПУ виділити 5 квартир в Києві.²¹⁵ Проте відповідь ЦК була не надто обнадійливою: партійне керівництво рекомендувало Товариству звернутись до райвиконкомів за місцем проживання агітаторів.²¹⁶

Зауважимо, що практика написання «листів у владу» була досить поширеною в Радянському Союзі ще від 1930-х років, і не припинялась аж до розпаду держави. Шейла Фіцпатрік підкреслює, що такі листи до «сильних світу цього» писали як члени бюрократичного апарату, так і звичайні громадяни. При чому і ті, і інші сприймали їх передовсім можливість відносно швидко вирішити свої проблеми, адже, звертаючись безпосередньо до вищого партійного керівництва, вони, так би мовити, «діяли в обхід» місцевої влади.²¹⁷ Дослідниця виділяє різні категорії «листів у владу», і клопотання Товариства до ЦК КПУ про виділення житла для Шиндєрова можна класифікувати саме як «звернення по допомогу».²¹⁸ Адже передусім воно було покликане привернути увагу ЦК до проблем із житлом агітатора. Фіцпатрік також підкреслює, що саме проблемі вирішення житлового питання стосувалася майже третина усіх листів у владу.²¹⁹

Крім того, дослідниця наголошує, що автори «листів до влади» часто використовували певні риторичні стратегії, описуючи себе чи становище, в якому вони опинились. Зокрема, вони підкреслювали свій робітничий статус, членство в партії, трудові подвиги чи заслуги перед Батьківщиною на війні –

²¹⁴Коляструк О. А. Вплив житлової реформи М. Хрущова на повсякденність радянського суспільства. С. 275.

²¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1655. Арк. 43.

²¹⁶ Там само. Арк. 40.

²¹⁷ Fitzpatrick S. Supplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s. *Slavic Review*, Vol. 55, No. 1 (Spring, 1996), P. 80 – 81.

²¹⁸ Там само. С. 84.

²¹⁹ Там само. С. 84.

таким чином вони акцентували увагу на своїй лояльності до влади та ніби «просили винагороду» за свою благонадійність.²²⁰ Подібним чином вибудована аргументація керівництва Товариства, чому саме Шиндерову потрібно видати нову квартиру. Окрім констатації факту явно незадовільних умов життя агітатора та його рідних, правління також зверталось до таких риторичних прийомів як потреба виховувати дітей як нових радянських людей, майбутніх будівників комунізму у належних умовах. До прикладу, у зверненні йдеться: «Наявна житлова площа не тільки не забезпечує елементарні умови для навчання дітей та їх *правильного виховання*, але й не дає можливості для організації нормального відпочинку. Мати змушена спати на одній кроваті з двома дітьми, що суперечить усяким нормам побуту і *навіть моралі (курсив наш – А. Б.)*».²²¹ Крім того, автори звернення також описували самого Шиндерова як правильного радянського громадянина, який «сумлінно відноситься до своїх обов'язків по роботі» та «користується авторитетом серед трудящих республіки».²²² Бачимо, що керівництво «Знання» позиціонувало членів Товариства та їх рідних саме як втілення «нової радянської людини», що теж мало б «підвищити» цінність агітаторів в очах влади.

Випадок Шиндерова також є показовим для нас з іншої причини: у внутрішніх документах Товариства він зазначається як лектор-міжнародник, а не лектор-атеїст.²²³ Але це не завадило йому неодноразово брати участь у семінарах для лекторів-атеїстів, а його тексти часто друкувались у журналі «Войовничий атеїст».²²⁴ Тож можемо стверджувати, що агітатори-атеїсти могли поєднувати не лише два місця роботи, а й представляти дві різні секції всередині самого Товариства, і поєднувати різні напрями пропаганди.

3.2. Священники, які «порвали з релігією»

²²⁰ Fitzpatrick S. Supplicants and Citizens. P. 97.

²²¹ ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 576. Арк. 41.

²²² Там само. Арк. 42.

²²³ Там само. Арк. 42.

²²³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1655. Арк. 43.

²²⁴ Див.: Войовничий атеїст. 1962. № 2. С. 13; Войовничий атеїст. 1963. № 12. С. 60.

Іншою специфічною категорією агітаторів-атеїстів були колишні священники, які зреклися віри і вели антирелігійну пропаганду. Варто зауважити, що з точки зору влади їхня діяльність була особливо ефективною, оскільки вони розумілися на основних релігійних догматах. А отже, могли критикувати «найбільш слабкі місця» релігійних вчень. Крім того, вони буквально були «живим втіленням» дієвості антирелігійної пропаганди і показовим прикладом того, що релігія є «пережитком», який неодмінно «вимре» із розвитком комуністичного суспільства.²²⁵ Ми розглянемо деякі факти із життєписів двох священників, які «порвали з релігією» і стали агітаторами-атеїстами Товариства «Знання».

Перший із них – Євграф Дулуман, який наприкінці 1960-х – у 1980-х роках був відомим антирелігійним діячем навіть за межами УРСР. Ми розглянемо той період його життя, коли він ще не мав великого авторитету борця за атеїстичні погляди, і лише починав свій шлях агітатора-атеїста.

Євграф Каленикович Дулуман (Додаток 2) народився в 1928 році на Одещині. Він сам зазначав у автобіографічній збірці: «Сімнадцятилітнім хлопцем, який закінчив вісім класів середньої школи, потрапив в духовну семінарію».²²⁶ Згодом, він також закінчив Одеську духовну академію і отримав ступінь кандидата богослов'я.²²⁷ Проте на початку 1950-х рр. Євграф Дулуман зрікся віри і, як сам зазначав, «виступив завзятим борцем проти релігії».²²⁸ Наприкінці 1950-х рр. Дулуман вступив на історико-філософський факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка а також став членом Товариства «Знання».²²⁹

У 1957 році у видавництві ЦК ЛКСМУ «Молодь» вийшла друком його автобіографічна брошура «Чому я перестав вірити в бога», у якій молодий

²²⁵ Smolkin V. A Sacred Space Is Never Empty. P. 113 – 114.

²²⁶ Дулуман Є. Чому я перестав вірити в бога. Київ: Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». 1957. С. 2.

²²⁷ ЦДАГО України Ф.1. Оп. 31. Спр. 1470. Арк. 24.

²²⁸ Дулуман Є. Чому я перестав вірити в бога. С. 2.

²²⁹ ЦДАГО України Ф.1. Оп. 31. Спр. 1213. Арк. 174.

автор у публіцистичній формі описує свій шлях зречення від релігійних переконань, а разом з тим, й критикує релігію загалом.²³⁰ З проаналізованих матеріалів бачимо, що Євграф Дулуман, як агітатор-атеїст, був досить старанним. Наприклад, за 3 місяці 1960 року він побував із відрядженнями у 8 областях, де прочитав понад 50 антирелігійних лекцій та провів понад сотню індивідуальних зустрічей з вірянами.²³¹

Проте шлях до слави як агітатора-атеїста для Євграфа Дулумана не був легким, і, як ми припускаємо, саме згадана брошура стала однією із перешкод для молодого лектора. Серед архівних матеріалів ЦДАГО України ми віднайшли скаргу до секретаря ЦК КПУ Червоненка від 27 травня 1959 року на «неправильні відносини» між керівництвом Республіканського товариства і Дулуманом. Її написав інструктор відділу агітації і пропаганди Волинського обкому КПУ, а за сумісництвом, і голова науково-атеїстичної секції місцевого обласного відділення Товариства «Знання», Григорій Петровський. Останній зазначає, що від імені облвідділення Товариства просив відрядити Дулумана на посаду референта з атеїстичної пропаганди у Волинській області. Однак проти цього виступило керівництво Республіканського товариства: передусім заступники голови правління Товариства Г. Кузовков та Н. Білоусова, а також раніше згадуваний нами Голубович – редактор журналу «Войовничий атеїст». Як зазначає автор звернення, вони «вживають всіх заходів, щоб Дулуман взагалі ніде в республіці в системі Товариства не працював».²³² Офіційною причиною такої ворожнечі між керівництвом та новоспеченим агітатором були підозри правління Товариства, що у Луцьку Дулуман «повернеться до релігії», адже там працювала духовна семінарія.²³³

Проте, як зазначає у своєму зверненні Петровський, ситуація була дещо складнішою. Річ у тім, що у приватній розмові з Володимиром Танчером *[вже знайомим нам ініціатором видання журналу «Войовничий атеїст», його*

²³⁰ Дулуман Є. Чому я перестав вірити в бога. 40 с.

²³¹ ЦДАГО України Ф.1. Оп. 31. Спр. 1470. Арк. 50.

²³² Там само. Спр. 1213. Арк. 174.

²³³ Там само. Арк. 174.

редактором, а також заступником декана історико-філософського факультету Київського університету, де навчався Дулуман] Петровський дізнався, що Дулуман та Голубович [інший редактор «Войовничого атеїста»] написали брошури на однакову тему, але державне видавництво надрукувало саме брошуру Дулумана. Саме через це виникли суперечки між агітатором та керівництвом Товариства.²³⁴ Ми припускаємо, що згадана Петровським брошура і є книжкою «Чому я перестав вірити в бога» Дулумана, оскільки відомості про будь-які інші його публікації у цей період в архівах відсутні.

Натомість, правління Товариства продовжило тиск на Євграфа Дулумана і підкреслювало, що воно категорично забороняє: «На гарматний постріл допускати до роботи в Товаристві, бо він (*Дулуман – А. Б.*) працює лише з метою одержати гроші».²³⁵ Варто зауважити, що причиною такого негативного ставлення керівництва Товариства «Знання» до Дулумана може бути не лише особистий конфлікт, а й більш серйозна проблема. Так звані «старі» агітатори – «войовничі атеїсти» могли не довіряти колишнім священикам. Адже були переконані, що ті священнослужителі не могли так легко відмовитись від своїх поглядів і стати зразковими радянськими громадянами – переконаними атеїстами. Ця ситуація є наочним прикладом, який знову повертає нас до «розколу» всередині Товариства «Знання» поміж різними категоріями агітаторів.

Проте серед членів Товариства «Знання» були й ті, хто підтримував колишніх священиків, і вважав, що саме вони є цінними кадрами, адже як ніхто інший знають «слабкі місця» релігії і зможуть її критикувати. У нашій ситуації, на захист Дулумана став Петровський, який зазначив: «Якби це так було, то він би не міняв *забезпеченого церковного життя* на студентську стипендію, яка навіть якщо приплюсувати гонорари за лекції і статті не компенсує його платні як викладача семінарії».²³⁶ Звичайно, до такої

²³⁴ ЦДАГО України Ф.1. Оп. 31. Спр. 1213. Арк. 174.

²³⁵ Там само. Арк. 175.

²³⁶ Там само. Арк. 175.

аргументації можна було б поставитись скептично, тому автор звернення додав ще й ідеологічний підтекст до своїх слів: «Було б дуже не розумним, якби через суперечки з керівниками респ. Товариства знань втратили Дулумана, як лектора і публіциста-атеїста, це лише буде водою на млин церковників і великим політичним ляпусом (*лексика, орфографія та пунктуація збережені як в оригіналі – А. Б.*)».²³⁷

На цьому Петровський не зупиняється, і далі по тексту підкреслює значення Дулумана як агітатора: «Краще вже втратити керівництво респ. Товариства знань, це ні на роботі Товариства, ні на атеїстичній пропаганді, я думаю, не позначиться. Дулумана треба будь-що захистити і використовувати надалі для атеїстичної пропаганди».²³⁸ Можна припустити, що автор звернення має особисту неприязнь до республіканського керівництва «Знання». Однак те, що він у своїй скарзі і згадує ще трьох осіб, причетних до партійного керівництва, які у разі необхідності можуть підтвердити його слова, може свідчити, що конфлікт між Дулуманом та керівництвом Товариства таки був. До того ж, головною метою звернення Петровського був навіть не захист самого Дулумана, а бажання «випросити» в ЦК хоча б когось із «сильних атеїстів» на посаду референта Волинського відділення «Знання». Адже у відділенні Товариства критично не вистачало кадрів, а в області функціонували 384 церкви, 71 «сектантська община» та духовна семінарія.²³⁹

Можемо припустити, що ЦК КПУ якимось чином таки вплинув на керівництво «Знання», оскільки Євграфу Дулуману таки вдалось стати спершу кандидатом, а згодом і доктором філософських наук. Також він активно публікував свої статті у журналі «Войовничий атеїст». А вже у 1970-х роках опублікував низку теоретичних праць із наукового атеїзму, одна із яких була присвячена радянській обрядовості, підкреслювала важливість світоглядних переконань радянських громадян.²⁴⁰ Зрештою, у 1970-1980-х роках Дулуман

²³⁷ ЦДАГО України Ф.1. Оп. 31. Спр. 1213. Арк. 175.

²³⁸ Там само. Арк. 175.

²³⁹ Там само. Арк. 175.

²⁴⁰ Ферт А. Практики державного контролю над православними громадами Києва. С. 121.

став одним із найвпливовіших теоретиків «наукового атеїзму».²⁴¹ Припускаємо, просуванні інтересів Дулумана не останню роль відіграв його впливовий наставник – Володимир Танчер, який, нагадаємо, був одним із творців та ініціаторів видання журналу «Войовничий атеїст».

Зауважимо, що керівництво «Знання» даремно ставилося до Дулумана з недовірою, адже, як виявилось, його атеїстичні переконання справді були щирими. За три роки до смерті, у 2010 році, Євграф Дулуман дав інтерв'ю для Української служби ВВС, у якому стверджував: «А моя (Дулумана – А. Б.) правда про релігію полягала у тому, що ніякої такої правди там немає».²⁴² Також у цій розмові він додає: «Але я ні на секунду не полишаю атеїзм, і вважаю, що атеїзм дає мені і зараз, в старості, дивитися тверезо на світ».²⁴³ Підкреслимо, що з моменту зречення віри Дулуманом до запису інтерв'ю пройшло понад 60 років. За цей час концепт «державного атеїзму», як і сам СРСР, зазнали краху, а отже матеріальні чи соціальні причини, які могли б спонукати Євграфа Дулумана до публічної підтримки атеїзму зникли. Однак він все одно залишався атеїстом.

Таку довговічність переконань деяких агітаторів-атеїстів підкреслює і Вікторія Смолкін. У 2011 році вона взяла інтерв'ю у відомого прибічника радянського наукового атеїзму Миколи Гордієнка, який також розпочав свою діяльність у 1960-х роках, і до речі, теж був українцем (походив з Полтавської області). У статті, яку опублікувала дослідниця, вона підкреслює, що для Гордієнка «атеїзм був не просто особистим переконанням, а професійним покликанням».²⁴⁴ А сам Гордієнко під час інтерв'ю підкреслював, що вважає релігію «ілюзією, яка тримає людей на плаву», але при цьому має слабкий

²⁴¹ Панич О. Науковий атеїзм як культурна система. С. 31.

²⁴² Кореспондент.нет. Проф. Дулуман: ніякої правди в релігії немає. Інтерв'ю Української служби ВВС з Є. Дулуманом. URL: <https://ua.korrespondent.net/bbc/1102546-prof-duluman-niyakoyi-pravdi-v-religiyi-nemae> (відвідано 19.04.2024).

²⁴³ Там само. URL: <https://ua.korrespondent.net/bbc/1102546-prof-duluman-niyakoyi-pravdi-v-religiyi-nemae> (відвідано 19.04.2024).

²⁴⁴ Smolkin-Rothrock V. "The Confession of an Atheist Who Became a Scholar of Religion" Nikolai Semenovitch Gordienko's Last Interview. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. Vol. 15. № 3. 2014. P. 597.

зв'язок з реальністю.²⁴⁵ Тож можемо припустити, що така щирість переконань агітаторів-атеїстів, зокрема колишніх священників, справді могла бути їх мотивацією до агітаторської діяльності.

Іншим агітатором-атеїстом, чий біографічні відомості ми спробуємо реконструювати, був друг Євграфа Дулумана – Павло Федорович Дарманський. Він народився у 1928 році, і як і Дулуман походив з Одещини. Його сім'я була «глибоко релігійною», тому після закінчення 6 класів середньої школи, у 1947 році він вступив до Одеської духовної семінарії.²⁴⁶ Після цього з 1951 до 1955 року навчався у Ленінградській духовній академії, а після завершення навчання ще три роки був священником у Смоленській та Волковській церквах у Ленінграді.²⁴⁷

Як зазначено у довідці на Павла Дарманського, що надійшла до ЦК КПУ у березні 1958 року, ще будучи священником в Ленінграді він *«сильно колебался»* в питаннях релігії. Передусім, його турбувала відмінність теоретичного богослов'я від буденного життя, *«радянської дійсності»*.²⁴⁸ У цій самій довідці підкреслюється, що саме Євграф Дулуман, як *«друг і земляк»* Дарманського, переконав останнього зректися віри.²⁴⁹ Цікаво, що *«порвати з релігією»* Павло Дарманський, як зазначено у біографічній довідці, вирішив ще у 1957 році, проте на заваді до публічного зречення були матеріальна скрута – заборгованість невідомого походження, а також дружина, яка була *«фанатично віруючою»*.²⁵⁰

У 1958 році Дарманський таки зрікся віри, однак не міг знайти офіційної роботи, і навіть був змушений проживати в Києві у квартирі Дулумана, який його підтримував.²⁵¹ Той допоміг Дарманському влаштуватись на роботу. Із

²⁴⁵ Smolkin-Rothrock V. “The Confession of an Atheist Who Became a Scholar of Religion”. Р. 620.

²⁴⁶ ЦДАГО України Ф.1. Оп. 31. Спр. 1957. Арк. 58.

²⁴⁷ Там само. Арк. 58.

²⁴⁸ Там само. Арк. 58.

²⁴⁹ Там само. Арк. 58.

²⁵⁰ Там само. Арк. 58.

²⁵¹ Там само. Арк. 59.

відповідним проханням він звернувся до заступника голови науково-атеїстичної секції Київського міського відділення Товариства «Знання» І. Бражника. А той написав листа до ЦК КПУ, у якому запропонував влаштувати Дарманського у відділ історії релігії заповідника «Києво-Печерська Лавра», а також клопотав про житло для потенційного агітатора.²⁵² Цікаво, що у листі Бражник наголосив: «Кожен, хто відмовився від релігії та церкви повинен з нашої сторони (*від влади – А. Б.*) отримати максимальну моральну і не тільки підтримку ... Треба закріпити його (*Дарманського – А. Б.*) відхід і тому дати йому роботу, можливість виступати публічно».²⁵³

Варто зауважити, що лист Бражника до ЦК КПУ не залишився непоміченим: у тому ж 1958 році Дарманський став співробітником Києво-Печерської Лаври.²⁵⁴ Тож його історія знову повертає нас до зав'язків Товариства із заповідником. При чому, йому вдавалося поєднувати діяльність в обох організаціях. Наприклад, у квітні 1959 року в межах тритижневих курсів для агітаторів-атеїстів Товариства «Знання» він проводив вечір запитань і відповідей у лекторії Києво-Печерської Лаври.²⁵⁵ Крім того, Дарманський, як і Дулуман, активно писав статті для «Войовничого атеїста», а від 1970-х років опублікував низку антирелігійних праць.

Зауважимо, що пропагандистська робота Дулумана та Дарманського, не зважаючи на згаданий конфлікт інтересів, високо цінувалася керівництвом «Знання», і про неї часто зазначали у звітах до ЦК КПУ. Зокрема, у довідці про науково-атеїстичну пропаганду для секретаря ЦК КПУ Червоненка, правління Товариства зараховує цих двох агітаторів до своїх десяти найкращих лекторів-атеїстів.²⁵⁶

²⁵² ЦДАГО України Ф.1. Оп. 31. Спр. 1957. Арк. 59.

²⁵³ Там само. Арк. 59.

²⁵⁴ Там само. Арк. 56.

²⁵⁵ Там само. Спр. 1213. Арк. 90.

²⁵⁶ ЦДАГО України Ф.1. Оп. 31. Спр. 1957. Арк. 36.

Таким чином, можемо підсумувати, що агітаторами-атеїстами Товариства «Знання» могли бути різні люди. Деякі з них (як-от Дяченко чи Шиндеров) могли взагалі не мати офіційного зв'язку з релігією чи атеїзмом до роботи в Товаристві. Інші, як Дулуман і Дарманський, навпаки: мали значний релігійний досвід, але після зречення віри ставали переконаними, ідейними атеїстами. Мотивацією до активної діяльності у ролі агітатора-атеїста могло бути складне матеріальне становище, а робота лектором могла бути одним із способів його покращення (випадки Шиндерова та Дарманського).

Проте також маємо і низку спільних рис агітаторів-атеїстів: усі вони були (або, як у випадку Дулумана і Дарманського, невдовзі стали) членами КПРС, були переважно зрілого віку (станом на 1960-ті роки мали близько 50-ти років усі наші герої, окрім, знову ж таки, Дулумана та Дарманського). До того ж, для затвердження на посаді агітатора було важливим їх соціальне та походження та національність, а також діяльність під час Другої світової війни.

Переважна більшість лекторів-атеїстів приєдналася до Товариства завдяки покровительству чи посередництва знайомих, які вже були членами «Знання». Наприклад, Дарманського «привів» Дулуман, а самого Дулумана – Танчер. Ймовірно, Дяченко теж влаштувався за сприяння знайомих, а Трояновського рекомендував Петренко. До того ж, більшість агітаторів поєднували діяльність лектора-атеїста в Товаристві із роботою в інших установах, зокрема в заповіднику «Києво-Печерська Лавра» або в Київському державному університеті.

Тепер, завдяки окресленим характеристикам агітаторів-атеїстів та їх професійної діяльності, можемо порівняти їх із відповідним образом пропагандиста, який був сформований в журналі «Войовничий атеїст».

Розділ IV. Образ агітатора-атеїста в пропаганді

Журнал «Войовничий атеїст» був чи не основним інструментом, завдяки якому Товариство «Знання» поширювало друковану антирелігійну пропаганду. До того ж, як ми вже зазначали, цільовою аудиторією часопису були не стільки віряни, як самі агітатори-атеїсти. Останні отримували з журналу методологічні вказівки та іншу корисну інформацію для своїх виступів, дізнавались про діяльність своїх колег та нові заходи з покращення атеїстичної пропаганди. Для цього редакція навіть створила окрему рубрику, що мала назву «Трибуна атеїста»: вона діяла впродовж всього періоду існування журналу, у 1960 – 1964 рр.. На сторінках цієї рубрики редколегія публікувала тексти про діяльність різних агітаторів-атеїстів та стан антирелігійної пропаганди в різних областях УРСР. На відміну від статей з інших рубрик, у фокусі більшості з цих текстів перебувають саме агітатори, а не віряни. Тож на основі матеріалів з рубрики «Трибуна атеїста» маємо можливість реконструювати образ агітатора-атеїста у пропаганді та порівняти його із тією інформацією про агітаторів, яку ми окреслили у попередніх розділах.

4.1. Агітатор-атеїст як «нова радянська людина»

Як ми вже зазначали у першому розділі цього дослідження, основною одиницею «нового радянського суспільства», а значить і «будівником комунізму», мала стати саме «нова радянська людина». І хоча цей концепт з'явився ще у 1920-х рр., саме у 1960-х роках ідеологи з новою силою взялися формувати образ «нової людини». У Третій програмі КПРС (1961) було прописано «Кодекс будівника комунізму», він містив у собі перелік моральних установок, яким мала слідувати «нова людина». Йшлося здебільшого про утвердження комуністичних ідеалів, прищеплення ідей матеріалістичного світогляду, колективізму, інтернаціоналізму, суспільно-корисної праці, вірності Батьківщині та нетерпимості до «ворогів комунізму».²⁵⁷ Нагадаємо,

²⁵⁷ Програма КПРС (1961). URL: <http://museumreforms.ru/node/13891> (відвідано 10.03.2023).

що «ворогами комунізму» були серед іншого й «пережитки капіталізму», колишнього «буржуазного способу життя», одним із яких була релігія. А отже, агітатори-атеїсти, поряд з робітниками-ударниками, космонавтами та іншими «зразковими громадянами» постають як своєрідне уособлення ідеалів «нової радянської людини».

Насамперед, важливою рисою агітатора як «нової людини» є його означення як *комсомольця* і *комуніста*. А це, в свою чергу, передбачає «дієву зацікавленість» у житті суспільства, небайдужість до його проблем. У статті Миколи Четирка із промовистою назвою «Комуніст не шукає спокою» досить чітко сформульовано основну ідею: «Агітатор – це в першу чергу комуніст, а комуністу до всього є діло».²⁵⁸ Михайл Геллер відзначає постійну пильність, увагу до життя оточуючих як одну із основних рис «нової людини». Як зазначає дослідник, радянська людина, відчуючи себе частиною колективу, мала мати цікавість до всього: і до життя сусідів по сходовій клітці, і до світових, глобальних проблем. Вона мала бути переповнена відчуттям обов'язку та відповідальності за все, що її оточує.²⁵⁹ У нашому випадку, агітатору-атеїсту, як свідомому громадянину, було не байдуже на життя своїх «менш освічених» співвітчизників, які перебували під впливом «релігійних забобонів». А його головною метою було «визволити віруючого з полону марновірства і забобонів».²⁶⁰ І саме тому його небайдужість була важливою: правильний агітатор, комуніст, як «нова людина» не покине спроб допомогти змінити суспільство, аби воно стало фундаментом для побудови комунізму.

Ідея «порятунку» агітаторами «менш освічених» членів суспільства від «релігійного дурману» досить добре відображає одну зі специфічних стратегій радянської антирелігійної пропаганди 1960-х років. Анна Марія Басаурі-Зюзіна та Олег Кисельов у своєму спільному дослідженні підмічають, що у цей час принаймні на ідеологічному рівні, радянська влада намагалася

²⁵⁸ Четирко М. Комуніст не шукає спокою. Войовничий атеїст. 1961. № 10. С. 41.

²⁵⁹ Геллер М. Машина и винтики. История формирования советского Человека. Москва, издательство "МИК", 1994. С. 23.

²⁶⁰ Бугайов О. Принциповість і непримиренність. Войовничий атеїст. 1963. № 8. С. 23.

протистояти не «людині в релігії», а власне самій релігії.²⁶¹ Тобто йдеться про те, щоб боротись не з вірянкою самим по собі, а саме з його релігійністю. У статті із назвою «Кращий досвід – всім атеїстам» М. Хоменко зображує релігійність як певну недугу, від якої агітатор намагається врятувати людину. Автор підкреслює: «Не вина, а біда людей, які ще не порвали з релігією. Ми, атеїсти, повинні бути лікарями».²⁶² Ця фраза досить чітко відображає тезу згаданих дослідників: головним ворогом, «хворобою» для радянського суспільства були не віряни, а власне релігія. І агітатор-атеїст постає в цій ситуації як своєрідний рятівник – лікар, який «зцілює душу». Олівер Томсон називає цю стратегію пропаганди «технікою рятівника», за якої «хворобою суспільства» проголошується ознака, яка є найбільш непопулярною (у нашому випадку – релігійність), тоді на її фоні сам політичний режим і його ідеологія (комунізм) стає більш привабливим, ознакою «здорової» свідомості.²⁶³

Той факт, що агітатор-атеїст повинен бути передусім комуністом підводить нас до іншої, не менш важливої, риси агітатора як «нової людини»: він в усьому покладається на вказівки партії. У статті В. Бабенка «У центрі уваги – нові кадри» підкреслюється роль агітаторів, як головних сподвижників КПРС, які «сприяють торжеству світлих комуністичних ідей».²⁶⁴ Ще більш вагомою є підтримка пропагандистами партії саме в той переломний момент, коли було прийнято Третю програму КПРС. Автор підкреслює, що саме агітатори повинні стати: «Справжніми провідниками лінії рідної партії у нових умовах, коли на весь зріст постає питання про остаточне подолання ганебних пережитків минулого, які, на жаль, затьмарюють голови прихильників релігії».²⁶⁵

²⁶¹ Basauri Ziuzina A.M., Kyselov O. Atheism in the context of the secularization and desecularization of Ukraine in the 20th century // ed. by Tomáš Bubík // *Freethought and Atheism in Central and Eastern Europe*. Berlin-Boston: 2020. P. 296.

²⁶² Хоменко М. Кращий досвід – усім атеїстам. *Войовничий атеїст*. 1964. №12. С. 24.

²⁶³ Thomson O. Mass persuasion in history: an historical analysis of the development of propaganda techniques. New York: 1977. P. 21.

²⁶⁴ Бабенко В. У центрі уваги – нові кадри. *Войовничий атеїст*. 1961. №7. С. 39.

²⁶⁵ Там само. С. 39.

Зауважимо, що зображення XXII з'їзду КПРС і прийняття Третьої програми як переламного моменту, а агітатора-атеїста, як вірного сподвижника партії є лейтмотивом більшості проаналізованих нами текстів, і загалом досить характерне для пропаганди того періоду. Наприклад, у згаданій статті В. Бабенко підкреслює роль партії у правильній підготовці агітаторів: «В основі нашої (*партійної* – А. Б.) роботи повинна бути турбота про виховання досвідченого ідейного бійця партії, який міг би своїм натхненням більшовицьким словом наближати час повної перемоги комуністичної свідомості».²⁶⁶

Важливу роль агітатора-атеїста як борця за комуністичні ідеали підкреслює автор статті «Комуніст не шукає спокою». Він вкладає в уста головного героя своєї статті – пропагандиста Дмитра Ширкова, такі слова: «Комуніст, завжди і всюди, довічно боєць Партії, для нього немає і не може бути відставки».²⁶⁷ Так само, агітатор підкреслює виняткову роль Третьої програми КПРС у його пропагандистській роботі: «Втретє перечитую (*Програму КПРС* – А. Б.), обмірковую кожен розділ, кожний пункт – все щось нове відкривається мені. ...Вся ж програма для комуніста – *надихаючий наказ для воїна, тільки вище, значиміше за наказ*: сприймаєш її і розумом, і серцем».²⁶⁸ Тож можемо підсумувати, що «правильний» агітатор-атеїст мислився передусім як борець, який відстоює комуністичні ідеали, слідує лінії партії і протистоїть ворогу комунізму – релігії.

Не менш цікавим є й такий собі «зворотній ефект» цієї ідеї: якщо, як ми зазначили, кожен агітатор має бути комуністом і виконувати вказівки партії, то значить і кожен член партії повинен бути атеїстом. Найкраще ця «друга сторона медалі» простежується у статті О. Бугайова «Принциповість і непримиренність»:

Комуністична ідейність зобов'язує *кожного (курсив наш – А. Б.) члена партії бути войовничим атеїстом, який виховує людей в дусі науково-*

²⁶⁶ Бабенко В. У центрі уваги – нові кадри. С. 38 – 39.

²⁶⁷ Четирко М. Комуніст не шукає спокою. С. 42.

²⁶⁸ Там само. С. 42.

*матеріалістичного світогляду ... В лавах КПРС не місце тим, хто виконує релігійні обряди або примирливо ставиться до релігійної моралі чи потурає церковникам і сектантам.*²⁶⁹

Зауважимо, що навіть сам автор статті визнає, що далеко не всі члени КПРС були ідейними атеїстами. За його словами, такі «недобросовісні» особи не гідні звання комуніста, тож їх обов'язково буде покарано виключенням з партії.²⁷⁰ Крім того, важливим було не лише ставлення до релігії самих партійців, але і їхніх рідних. Оскільки саме під впливом близьких міг похитнутись атеїстичний світогляд навіть «щирого» комуніста. У той час як саме члени партії, як найсвідоміші громадяни, мали бути прикладом для інших. Для того, щоб підкреслити значимість антирелігійних настроїв серед членів КПРС, наприкінці статті автор вкотре наголошує: «Кожний комуніст повинен відчувати всю глибину відповідальності за атеїстичне виховання насамперед членів своєї родини».²⁷¹

Ця ідея про те, що кожен комуніст хоча б теоретично повинен бути «войовничим атеїстом» і транслювати антирелігійні меседжі принаймні у своєму найближчому оточенні, підводить нас до ще однієї риси, яку можна виокремити в образі агітатора-атеїста. Йдеться про те, що він не обов'язково мав бути членом Товариства «Знання» чи «професійним пропагандистом». Це міг бути і так званий «сільський актив» – молодь комсомолу і вчителі, працівники культурних установ, а також віряни чи священники, які публічно «порвали з релігією».²⁷² Загалом усі, хто був зацікавлений і мав достатньо навичок для проведення атеїстичної пропаганди. З цього випливає іще одна риса «правильного» агітатора: він обов'язково мав бути ентузіастом. А отже, він мав виявляти власну ініціативу і працювати «через почуття громадського обов'язку» – а це ще одна важлива риса «нової людини».

Одразу у кількох текстах підкреслюється важливість таких «ініціатив знизу». Наприклад, у статті «За справу взялися ентузіасти» розповідається про

²⁶⁹ Бугайов О. Принциповість і непримиренність. С. 21.

²⁷⁰ Там само. С. 21 – 22.

²⁷¹ Там само. С. 22.

²⁷² Миколаєнко І. Будні сільських агітаторів. Войовничий атеїст. 1963. № 1. С. 29.

активістів з Червоноармійського району Сталінської області, які «взяли ініціативу в свої руки». Вони створили раду атеїстів при місцевому шахтарському клубі, і самі ж проводили антирелігійні лекції та організовували агітмайданчики. Автор також підкреслює креативність цих агітаторів: на нових агітмайданчиках вони влаштовували гучні концерти і танці саме в той час, коли в сусідніх церквах йшли служби, аби «переманити» до себе людей.²⁷³ Інший приклад діяльності ентузіастів згадується у статті «І влітку, і взимку»: в Одесі працівники парку культури прагнули вести атеїстичну пропаганду впродовж цілого року, однак належних умов для цього в парку не було. Тому разом із членами Товариства «Знання» співробітники парку культури організували виїзний лекторій і 20 концертних бригад, які працюють незалежно від пори року.²⁷⁴ Зауважимо, що такі «активісти» були корисними для влади лише доти, доки їх «ініціатива» не виходила за межі бажаного та дозволеного партією.

Ми не випадково у попередніх абзацах неодноразово вживали форму множини для позначення агітатора-атеїста. Адже іншою його характерною рисою як «нової людини» був колективізм. «Нова радянська людина» неодмінно була членом колективу: на роботі, серед комсомольців або навіть односельців. У проаналізованих нами статтях, агітатор завжди постає як невід'ємна частина якоїсь більшої спільноти. Яскравим прикладом є образ Терентія Гошти, змальований у статті «Будні сільських агітаторів»: раніше він був пресвітером в п'ятидесятників, проте усвідомив «хибність» своїх поглядів та зрікся віри. І одразу ж у тексті зазначається, що після зречення Гошта став членом КПРС. Таким чином, обравши «правильний» світогляд, він одразу опинився у середовищі однодумців. Не менш красномовною є фраза автора про подальше життя агітатора: «За хороші діла заслужено поважають Терентія Семеновича односельці. Він для них не тільки агітатор, але й *близька людина*,

²⁷³ Богданович С. За справу взялися ентузіасти. Войовничий атеїст. 1961. №1. С. 34 – 35.

²⁷⁴ Комендант І. І влітку, і взимку. Войовничий атеїст. 1961. №3. С. 39 – 41.

яка при потребі дасть пораду, допоможе».²⁷⁵ Тобто агітатор спільно зі своєю аудиторією стає частиною більшого колективу – односельців.

Крім того, виховання «в дусі колективізму» спонукало агітаторів об'єднуватись у колективи за «професійними» інтересами, і йдеться не лише про Товариство «Знання» як основну організацію, яка об'єднувала агітаторів. Одразу у кількох текстах розповідається про так звані «ради атеїстів», які створювались «на місцях». Це були об'єднання, які формувались місцевими активістами-агітаторами і діяли локально, відповідали за атеїстичну пропаганду на підприємствах, у селах чи окремих районах. Наприклад, у статті «Такі у нас пропагандисти» розповідається про раду атеїстів при партійному комітеті Південного гірничозбагачувального комбінату в Кривому Розі. Її мета – налагодити систематичну атеїстичну пропаганду на підприємстві. Автор підкреслює, що кожен член ради відповідає за свою ділянку атеїстичної роботи, а усі разом вони утворюють колектив активних агітаторів-атеїстів. Діяльність такої ради оцінюється автором позитивно, а показником її ефективності вважається той факт, що деякі працівники заводу привселюдно оголошували себе атеїстами.²⁷⁶ Схожа ситуація склалася в селі Мазінки Київської області, де активісти теж організували раду атеїстів, яка проводила антирелігійну пропаганду серед колгоспників.²⁷⁷

Зазначимо, що «ради атеїстів» були не єдиним прикладом колективів, в які об'єднувались агітатори. Так само створювались спеціальні «ініціативні групи», які виїжджали з міст у села і на деякий період залишались там. У цей час вони влаштовували для селян різноманітні атеїстичні лекції, кінопокази, вечори запитань і відповідей тощо.²⁷⁸ При чому, у журнальних статтях всіляко підкреслюється, що діяльність таких колективів була значно ефективнішою, аніж поодинокі виїзди окремих агітаторів. Очевидно, це можна пояснити передусім тим, що такі групи агітаторів могли охопити значно ширшу

²⁷⁵ Миколаєнко І. Будні сільських агітаторів. С. 29.

²⁷⁶ Такі у нас пропагандисти. Войовничий атеїст. 1962. № 4. С. 44.

²⁷⁷ Тарасенко А. Нотатки сільського лектора. Войовничий атеїст. 1962. № 9. С. 29.

²⁷⁸ Козирєв П. Діють пропагандистські кадри. Войовничий атеїст. 1961. № 12. С. 32 – 33.

аудиторію та комунікувати із значно більшою кількістю вірян, ніж одиничні пропагандисти. Автори ж наголошують, що успіхи таких груп пояснюються передусім діяльністю *колективу*, де кожен працює на спільну справу.

Іншою важливою рисою агітатора-атеїста, яка характеризує його як «нову радянську людину», є те, що його діяльність трактується як суспільно-корисна праця. Робота на благо соціуму була визначальною ознакою «правильного» радянського громадянина. Адже саме завдяки такій праці кожна «маленька людина» робила свій вклад у побудову комунізму. Отож, у статтях із рубрики «Трибуна атеїста» автори всіляко намагаються підкреслити, що праця агітатора-атеїста є важливою та суспільно-корисною. Наприклад, у статті «Кращий досвід – усім атеїстам» автор намагається детально обґрунтувати важливість роботи агітаторів і, зрештою, доходить висновку: «Праця на атеїстичній ниві є справою комуністичного будівництва».²⁷⁹ А отже, робота агітаторів-атеїстів буквально наближає радянське суспільство до головної мети – утвердження комуністичного ладу. Вкотре зазначимо, що на початку 1960-х років така риторика була справді важливою складовою ідеологічного дискурсу, адже у Третій програмі КПРС навіть було названо точну дату, до якої СРСР мав досягнути комунізму – за 20 років, себто у 1981 році.²⁸⁰

Крім того, суспільно-корисною працею вважалась не тільки безпосередня атеїстична пропаганда, для здійснення якої агітатори проводили лекції чи писали статті, а й інші види діяльності, наприклад, переклад антирелігійної літератури. У статті М. Романіки «Відданість справі атеїстичній» розповідається про відомого перекладача Петра Охріменка. Як можна зрозуміти з назви тексту, автор зображує його саме як агітатора-атеїста. Насправді, сам Охріменко взагалі не займався безпосередньо атеїстичною пропагандою. Він лише перекладав з англійської класичні антирелігійні твори

²⁷⁹ Хоменко М. Кращий досвід – усім атеїстам. Войовничий атеїст. 1964. №12. С. 24.

²⁸⁰ Програма КПРС (1961). URL: <http://museumreforms.ru/node/13891> (відвідано 10.03.2023).

західних письменників, як-от Вільяма Дюбуа, Джона Ріда та Оліве Шрайнер.²⁸¹ Це не завадило автору статті назвати Охріменка агітатором і підкреслити користь, яку його праця мала для суспільства: «Його тексти швидко розходились по всій країні. Радів перекладач, що його праця *служить партії, служить народу*».²⁸² Тож можемо простежити, що ідея суспільно-корисної праці, якою була й атеїстична пропаганда, стала важливою складовою образу агітатора як «нової радянської людини».

Ще однією характерною рисою образу агітатора-атеїста в журналі є його героїзація: пропагандист постає як герой, який бореться зі злом, щоб врятувати «людські душі». На наш погляд, найбільш показовою є ситуація, яка описується у статті «Будні сільських агітаторів». Автор розповідає історію про одного протестанта, який не захотів пускати онуку до школи, бо місцева вчителька агітувала дітей за атеїзм. Тому дід буцімто вирішив прикласти до обличчя дівчинки отруйне зілля, щоб дитина втратила зір. За словами автора, вдома дитина ходила з пов'язкою кілька днів і майже осліпла, аж доки про це не дізналась вчителька. Остання прийшла до дівчинки і примусово зняла дитині пов'язку, а потім відправила її до лікаря. Коли про цей випадок стало відомо загалу, «сектанта» судив товариський суд за наругу над дитиною.²⁸³

Тобто, агітатор-атеїст постає як «нова радянська людина», бо виступає антиподом до нелюдів – «сектантів», які по-звірячому ставляться до інших, особливо до дітей. Зауважимо, що такий сюжет є характерною стратегією пропаганди в цілому. Наприклад, Олівер Томсон підкреслював, що спроба показати свого ворога як нелюда, а себе – як борця зі злом, що стоїть на захисті людських цінностей, є одним із найкращих способів, щоб залучити аудиторію на свій бік.²⁸⁴ Звісно, найлегше це зробити, коли демонструють злочини ворога проти слабких: дітей, жінок, людей похилого віку. Зауважимо, що саме такі ситуації буцімто знущання «сектантів» над вразливими людьми і подальший

²⁸¹ Романіка М. Відданість справі атеїстичній. Войовничий атеїст. 1962. № 2. С. 30 – 31.

²⁸² Там само. С. 30.

²⁸³ Миколаєнко І. Будні сільських агітаторів. С. 30.

²⁸⁴ Thomson O. Mass persuasion in history. P. 20.

«порятунок» слабких агітаторами, є досить типовими сюжетами для рубрики «Трибуна атеїста».²⁸⁵ Адже, саме такі історії наділяють агітатора-атеїста певними рисами героя, який здатен рятувати людей «з тенет релігії».

4.2. Повсякдення агітаторів-атеїстів їхніми ж очима

Автори статей із журналу «Войовничий атеїст» намагались зобразити будні кожного агітатора-атеїста як такі, що цілком присвячені пропаганді. Ніби вони проходили за читанням антирелігійних лекцій, проведенням різноманітних виставок, вечорів запитань і відповідей та бесід з вірянами. При чому, важливим елементом атеїстичної пропаганди було залучення нових форм роботи з вірянами. Наприклад, у статті «Невтомний сівач» розповідається про те, як у селі Лука-Мелешківська Вінницької області агітатори-атеїсти запровадили нову форму атеїстичної пропаганди – читацькі конференції. На цих заходах агітатори спільно з вірянами обговорювали антирелігійні тексти, їх актуальність та основні ідеї. Одним із таких текстів була згадувана нами у попередньому розділі цього дослідження брошура Євграфа Дулумана «Чому я перестав вірити в бога». Як зазначає автор статті, розмова була тривалою, адже конференцію відвідали понад 150 колгоспників. Крім того, як підкреслює автор, уже незабаром був помітний результат роботи агітаторів: деякі селяни публічно оголосили себе атеїстами, а кількість хрещень дітей у селі зменшилась.²⁸⁶ Зрозуміло, ми скептично ставимось до таких тверджень, адже немає жодних доказів, які підтверджували б цю тенденцію.

Значно більше статей зображують повсякдення агітаторів не просто як роботу з вірянами у спеціально пристосованих для цього місцях, як-от куточках атеїста чи сільських клубах, а й як роботу «в польових умовах». Йдеться про те, що часто агітатори були змушені виходити із зони комфорту і проводити лекції в тих місцях, де переважно збираються або працюють

²⁸⁵ Див. наприклад: Маштаков В. Комсомольці сказали сектантам: ні! Войовничий атеїст. 1961. № 7. С. 40 – 41; Пакшин І. Не калічте дітей. Войовничий атеїст. 1960. № 3. С. 12 - 15; Нагорний А. Не можна бути байдужим. Войовничий атеїст. 1962. № 1. С. 12 – 14.

²⁸⁶ Волохатих Л. Невтомний сівач. Войовничий атеїст. 1961. №5. С. 38.

релігійні люди. Наприклад, у статті «Будні пропагандиста» розповідається про те, що справжній агітатор не повинен проводити лекції лише в клубі, адже їх переважно відвідує тільки «сільський актив». Натомість, хороший агітатор готовий йти в поле, і там, в перервах між працею, читати для колгоспниць лекції про неспроможність релігійних вірувань.²⁸⁷

Схожа ситуація описана у статті «Агітатори йдуть до віруючих», автор якої підкреслює, що антирелігійні заходи, які відбуваються у куточках атеїста чи сільських клубах, відвідує переважно молодь, яка і без того є безбожниками, і просто хоче розширити свій кругозір. Натомість, аби зробити антирелігійну пропаганду максимально ефективною, агітатор повинен ходити по домівках вірян (особливо це стосується людей похилого віку та жінок). Там, у звичних для них умовах, де віряни не чекають підступу, проводити з ними бесіди.²⁸⁸ Саме такий посил має і стаття «Невтомний сівач», проте у ній також підкреслюється: щоб такі бесіди були ефективними, агітатор повинен бути добре підготовленим та ерудованим. Як приклад висококваліфікованого агітатора-атеїста автор статті наводить Власа Малиновського, чий будинок схожий на «малу сільську бібліотеку», адже усі кімнати у ньому заставлені книжками. А на робочому столі агітатора-атеїста неодмінно знаходяться кілька томів праць Леніна.²⁸⁹

Можемо припустити, що така форма роботи з вірянами як «індивідуальна бесіда», судячи з великої кількості згадок про неї у проаналізованих нами статтях, вважалась особливо ефективною. Автори текстів раз-у-раз згадують, що саме після таких візитів агітаторів у домівки вірян та розмов з ними, люди найчастіше змінювали свої погляди і зрікалися віри. Проте важливо зауважити, що такі «зустрічі» обов'язково мали бути систематичними і могли тривати впродовж кількох місяців, а то й років.²⁹⁰

²⁸⁷ Коваленко Б. Будні пропагандиста. Войовничий атеїст. 1960. №3. С. 31.

²⁸⁸ Дулуман Є., Олійник П. Агітатори йдуть до віруючих. Войовничий атеїст. 1962. № 10. С. 34 – 35.

²⁸⁹ Волохатих Л. Невтомний сівач. С. 34.

²⁹⁰ Четирко М. Комуніст не шукає спокою. С. 41.

Подібна тенденція описана і в сучасних історичних дослідженнях. Наприклад, Вікторія Смолкін підкреслює, що результати опитувань створеного у 1964 році Інституту наукового атеїзму теж вказували на ефективність «індивідуальних бесід». Згадана інституція контролювала проведення атеїстичної пропаганди, розробляла методологію для проведення досліджень в цій галузі та, серед іншого, проводила соціологічні опитування серед вірян. Її співробітники дійшли висновку, що найбільш ефективними були саме індивідуальні методи роботи з вірянами, аніж узагальнені агітації; а також те, що на ефективність засвоєння «атеїстичного виховання» впливає вік, рід занять та виховання людини.²⁹¹

До того ж, автори статей із журналу «Войовничий атеїст» підкреслюють: для того, аби індивідуальні бесіди досягли добрих результатів, агітаторові необхідні ще й гарні комунікаційні навички. Зокрема важливо, щоб агітатор-атеїст «говорив не вишуканою, а простою, зрозумілою мовою, яка "чіпляє за душу"», а також вмів вести «задушевні розмови».²⁹² Так само в індивідуальних бесідах важливо, щоб агітатор добре знався на релігії. Наприклад, у статті «Горить незгасимий вогник» автор зображує постать агітатора Семена Литвинова, який: «Зацікавлював віруючих тим, що добре знав звичаї євангельських християн-баптистів і молокан, цитував напам'ять уривки з Біблії, пояснював, у чому її хибність і шкідливість».²⁹³ Схожою є історія агітатора А. Тарасенка, який підкреслював, що знання релігійних догм йому необхідні в першу чергу для того, щоб мати змогу ефективно їх критикувати. Він зазначав: «Кожного разу, коли доводиться читати лекцію на атеїстичну тему, я користуюсь "святим письмом". На суперечностях релігійних книг розвінчую міфи про Ісуса Христа, викриваю суть антилюдяної моралі».²⁹⁴ Таке

²⁹¹ Смолкин В. «Свято место пусто не бывает»: атеистическое воспитание в Советском Союзе, 1964 – 1968 // *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*. 2009. №3 (65). URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2009/3/svyato-mesto-pusto-ne-byvaet-ateisticheskoe-vospitanie-v-sovetskom-soyuze-1964-1968.html> (відвідано 26.02.2023).

²⁹² Каракаш П. Покликання. Войовничий атеїст. 1960. №2. С. 37.

²⁹³ Козловський Ф. Горить незгасимий вогник. Войовничий атеїст. 1961. №4. С. 40.

²⁹⁴ Тарасенко А. Нотатки сільського лектора. Войовничий атеїст. 1962. № 9. С. 30.

вміле «оперування релігійними категоріями» було особливо важливим, а може навіть і необхідним, для агітатора під час спілкування з протестантами, які особливо палко відстоювали свої релігійні погляди.

Знання були не єдиною «зброєю» агітаторів-атеїстів – вони також активно застосовували різноманітні технічні засоби: влаштовували покази антирелігійних кінофільмів, демонстрували моделі сонячної системи та інших космічних об'єктів, проводили перед аудиторією хімічні досліди, щоб «розвінчувати» релігійні чудеса, та використовували низку інших матеріалів, які мали б «унаочнювати» атеїстичну пропаганду. Зокрема, у статті «Нотатки сільського лектора» автор зазначає, що агітатори часто запрошують вірян, так би мовити, «на свою територію» – у кімнати атеїста, де знаходяться різноманітні виставки, плакати, фотографії та інші матеріали, які допомагають наочно продемонструвати переваги матеріалістичного світогляду.²⁹⁵ Крім того, у статтях неодноразово згадуються різноманітні технічні «новинки», які опановують агітатори-атеїсти: такими, наприклад, були пересувні планетарії.²⁹⁶

Тут варто зауважити, що одним із найбільш розповсюджених технічних засобів передачі атеїстичної пропаганди було радіо. Ще з 1920-х років воно було чи не найбільш універсальним і поширеним способом передачі інформації. Саме щільна радіомережа була одним із головних способів поширення пропаганди в СРСР як у довоєнні, так і в повоєнні часи. У 1960-ті рр. телебачення ще не набуло широкого поширення в СРСР, а радіо бачилось людьми як певна «постійна присутність влади» поруч. Важливо, що сприйняття ідеологічних меседжів через радіо не вимагало від аудиторії навіть таких навичок, як вміння читати чи писати, а отже його могли слухати люди різного віку та соціальних категорій. Крім того, саме за Хрущова на радіо було вкотре покладено основну роль агітатора.²⁹⁷

²⁹⁵ Тарасенко А. Нотатки сільського лектора. С. 29.

²⁹⁶ Коваленко Б. Будні пропагандиста. Войовничий атеїст. 1960. №3. С. 33.

²⁹⁷ Шліхта Н. Історія радянського суспільства. С. 57 – 58.

Автори статей неодноразово підкреслюють поширеність радіомережі у містах і селах, та використання радіозв'язку для атеїстичної пропаганди. Зокрема, у статті «Невтомний сівач» розповідається, що у селі Лука-Мелешківська Вінницької області агітатори влаштовують радіобесіди на атеїстичну тематику, які транслюються саме в вечірні години, коли колгоспники повертаються додому з поля. Про поширення радіо підмічає і сам автор статті: він зазначає, що у селі налічується понад п'ятсот радіоточок, а «репродуктори, за існуючою звичкою, по хатах не вимикають навіть удень».²⁹⁸ Зрештою, автор підсумовує: «*Мимоволі* будеш прислухатися до радіо!».²⁹⁹ Тобто важливим аспектом поширення атеїстичної пропаганди через радіо є те, що вона, де-факто, сприймалася на підсвідомому рівні, і люди могли навіть не помічати, які меседжі їм нав'язують. Показником ефективності застосування радіо для антирелігійної пропаганди автор вважає те, що аудиторія сприймала такі передачі майже як індивідуальні бесіди: «І не раз потім, зустрівшись з агітатором, односельчани продовжують з ним розмову, розпочату по радіо».³⁰⁰ Зауважимо, що почасти людина засвоювала інформацію з радіо саме як пасивний споживач: покійно, без зайвих запитань і осмислення почутого.

Так само радіо використовувалось для атеїстичної пропаганди на Івано-Франківщині, щоправда, там відповідні передачі транслювались не на домашні приймачі, а в громадських місцях. Наприклад, обласне відділення Товариства «Знання» організувало антирелігійні лекції в двох приміських поїздах: раз на тиждень радіовузли відтворювали бесіди, які записувались місцевими агітаторами-атеїстами.³⁰¹

На те, що трансляція атеїстичної пропаганди через радіо, була справді масовим явищем у 1960-х роках, вказує і стаття «Голос друга і порадирика». У ній описуються антирелігійні програми, які транслювались на місцевих радіо Рівненської, Тернопільської, Львівської, Кіровоградської, Вінницької, Івано-

²⁹⁸ Волохатих Л. Невтомний сівач. Войовничий атеїст. 1961. №5. С. 36.

²⁹⁹ Там само. С. 36.

³⁰⁰ Там само. С. 36.

³⁰¹ Григор'єв О. У атеїстів Івано-Франківщини. Войовничий атеїст. 1963. № 8. С. 24.

Франківської, Луганської та інших областей. При чому, у кожній області був власний підхід до трансляції атеїстичної пропаганди: це і «задушевні бесіди» із запрошеними гостями, і заздалегідь підготовлені лекції, і час відповідей на запитання, що їх слухачі надсилали до студії.³⁰²

Важливим є і той факт, що радіо використовувалось для трансляції антирелігійної пропаганди не лише на локальному (сільському чи обласному), але й на республіканському рівні. Зокрема, щопонеділка на комітет радіомовлення УРСР у програмі «Говорить Київ» транслював передачі на атеїстичну тематику.³⁰³ Авторами передач були досвідчені агітатори, а також часто виступали люди, які нещодавно «порвали з релігією». Крім того, радіо було інструментом комунікації не лише між агітатором та вірянином, а й поміж агітаторами. Наприклад, у статті «Говорить Київ» йдеться: «Радіо інформує пропагандистів про вихід у світ нової атеїстичної літератури, передає огляди журналу «Войовничий атеїст» та проводить "заочну школу пропагандистів"». ³⁰⁴ У цьому ж тексті були опубліковані схвальні відгуки агітаторів-атеїстів, які слухали виступи своїх колег по радіо: «Ці передачі дають нам (*агітаторам-атеїстам* – А. Б.) дуже багатий матеріал для розмов з трудящими». ³⁰⁵ Тож можемо підкреслити подвійну роль радіо як засобу передачі інформації не лише від пропагандиста до аудиторії, а й як джерела зв'язку між самими агітаторами.

4.3. «Переконання змінити – не бороду поголити»³⁰⁶ або чому ці люди ставали агітаторами

У попередніх розділах цього дослідження ми визначили, що чинниками, які могли мотивувати людей ставати агітаторами, були: можливість поєднання членства в Товаристві «Знання» з іншою (основною) роботою, вища ймовірність поїздок за кордон, а також порівняно краще матеріальне

³⁰² Анохін І. Голос друга і порадики. Войовничий атеїст. 1964. № 8. С. 29 – 31.

³⁰³ Нужний В. Говорить Київ. Войовничий атеїст. 1961. №9. С. 51.

³⁰⁴ Там само. С. 53.

³⁰⁵ Там само. С. 53.

³⁰⁶ Миколаєнко І. Будні сільських агітаторів. С. 30.

забезпечення пропагандистів. Ми також зазначили, що не виключаємо ідейні переконання, які спонукали окремих людей стати агітаторами-атеїстами.

Очікувано, коли ж звернутися до образу агітатора, що формується у журналі «Войовничий атеїст», то виглядає, що основною мотивацією стати агітатором-атеїстом були саме тверді ідейні переконання цих осіб. У низці статей професія агітатора зображується саме як *покликання* людини, її життєва місія. Наприклад, стаття П. Каракаша, в якій описувалась праця агітатора, навіть мала відповідну назву – «Покликання». У тексті автор всіляко підкреслює: для того, щоб бути добрим агітатором, потрібно мати неабиякий талант. Він наголошує, що справжній пропагандист має бути хоробрим, цілеспрямованим, наполегливим і працьовитим. Крім того, він повинен бути готовим до усіляких небезпек, які чатують на нього від «підступних сектантів». До прикладу, автор розповідає історію, як в одному селі влада закрила церкву. У будівлі агітатори вирішили організувати музей атеїзму, проте священники хотіли помститись пропагандистам. Перш ніж залишити храм, вони буцімто підпиляли важку люстру, яка згодом впала, ледь не покалічивши одного з агітаторів. Але на цьому «загроза життю» пропагандистів не зникла: коли настала зима, агітатори хотіли розтопити труби, щоб обігріти приміщення. Проте досвідчений пропагандист вирішив перевірити їх, перш ніж запалювати вогнище, і знайшов в трубах кілька гранат(!), які буцімто залишили там священники.³⁰⁷ Незважаючи на усі небезпеки, агітатори продовжили свою справу, і таки відкрили музей атеїзму в селі. Підсумовуючи, автор зазначає: бути агітатором – це покликання, яке «веде людину по життю».³⁰⁸

Схожі акценти має і стаття «Будні пропагандиста», в якій розповідається історія агітатора-атеїста Костянтина Тригубенка. Автор підкреслює, що агітатор присвятив антирелігійній пропаганді не одне десятиліття, адже почав свою працю ще у 1920-х роках. Перераховуючи усі труднощі і перешкоди, які

³⁰⁷ Каракаш П. Покликання. Войовничий атеїст. 1960. №2. С. 38.

³⁰⁸ Там само. С. 37 – 38.

доводилось долати Тригубенку під час його роботи, а також «визначні успіхи» агітатора, автор статті підсумовує: атеїстична пропаганда є не інакше, як справою усього життя агітатора, його призначенням.³⁰⁹

Загалом, формуючи образ «правильного» агітатора, автори статей із рубрики «Трибуна атеїста» конструюють спільну схему того, як люди ставали пропагандистами, яка мала два майже протилежні сценарії. Згідно з першим із них, автори статей підкреслюють, що в особи були релігійні переконання через неосвіченість чи негативний вплив рідних, виховання. Далі у житті майбутнього агітатора мав статись переламний момент: він здобував нові знання (наприклад, навчався в університеті), або зустрічався із відомою постаттю (знайомство з якою вплинуло на нього), або побачив «зловживання священників». Після цього атеїстичні переконання «героя» посилювались, і він вирішував стати активним агітатором-атеїстом, щоб «освітлювати розум людей, чий світогляд запаморочений страхом перед "силою божою"». ³¹⁰ Саме пережиті події буцімто допомагали майбутнім агітаторам, образно кажучи «еволюціонувати», щоб стати пропагандистом і втіленням «нової людини».

Наприклад, у згаданій нами статті «Невтомний сівач» також розповідається про те, як агітатор Влас Малиновський вирішив стати пропагандистом. Спершу він сам усвідомив «неспроможність релігійних вчень»: ставив собі запитання про плутанину в Біблії і догмах – це була «перша тріщина» у його світогляді. Згодом агітатор отримав освіту, яка ще більше віддалила його від релігії. Остаточно переконала Власа Малиновського у «матеріалістичному» світогляді та «поставила на правильний шлях» саме «радянська дійсність». ³¹¹ Описаній схемі відповідає й історія іншого агітатора – Дмитра Ширкова, що описується у статті «Комуніст не шукає спокою». Майбутній агітатор, як і всі «правильні громадяни» страждав від експлуатації панамі до 1917 року, його батько загинув у бою з білогвардійцями. Пережиті

³⁰⁹ Коваленко Б. Будні пропагандиста. Войовничий атеїст. 1960. №3. С. 32.

³¹⁰ Коваль Ф. Освітлювачі розуму. Войовничий атеїст. 1961. №8. С. 30.

³¹¹ Волохатих Л. Невтомний сівач. С. 34.

події так вплинули на хлопця, що він став ідейним ленінцем і вступив у комсомол, а вже там оточення переконало його у «неспроможності релігійних вірувань».³¹²

За другим сценарієм, людина від початку мала правильне походження і не була релігійною, проте саме якась важлива подія у житті спонукала її стати активним агітатором. Таким чином сконструйована історія перекладача антирелігійних творів Петра Охріменка. Він мав «правильне» життя до революції: не мирився з царським режимом, емігрував до Америки, а згодом повернувся, щоб підтримати революцію, потім працював на Донбасі. Важливо, що на початку становлення більшовицької влади він поїхав до Москви, бо: «Розумом і серцем усвідомлював – звідти прийде визволення українській землі».³¹³ Там Охріменко перекладав з англійської мови вірші на комуністичну тематику, публікувався в редакції «Правди», якою тоді опікувалась молодша сестра Леніна – Марія Ульянова. Саме вона через деякий час від початку їхнього спілкування, буцімто передала Охріменку записку від Леніна із текстом: «Дуже прошу влаштувати допомогу, одяг, квартиру, харчування подателю тов. Петрові Охріменку. Якщо будуть труднощі при наданні тої чи іншої допомоги, дуже прошу подзвонити мені».³¹⁴ Автор статті намагається всіляко підкреслити доленосність цієї події і її роль у житті перекладача. Зокрема, наприкінці статті він описує досягнення перекладача таким чином: «Син поліського хлібороба, який був піднятий піклуванням Ілліча на високий щабель літератури».³¹⁵ Зауважимо, що ця подія є настільки важливою у долі Охріменка не просто тому, що вона утвердила його комуністичні (а значить – і атеїстичні) переконання, а й передовсім тому, що це де-факто був особистий контакт з Леніним. Тут слід врахувати важливість «культу вождя» в радянській ідеології, тоді розуміємо, що такий зв'язок і

³¹² Четирко М. Комуніст не шукає спокою. С. 41.

³¹³ Романіка М. Відданість справі атеїстичній. С. 30.

³¹⁴ Там само. С. 29.

³¹⁵ Там само. С. 31.

особисте покровительство самого вождя було практично сакральним для кожного громадянина СРСР.

Не менш важливим меседжем, який транслювався у статтях «Войовничого атеїста» було те, що насправді агітатором може стати кожен охочий: для цього необхідні лише бажання і тверді моральні переконання людини. На наш погляд, найяскравішим прикладом цієї тези є лист до редакції, який був опублікований в журналі під назвою «Хочу стати войовничим атеїстом». Як зазначається в часописі, його написав 22-річний читач Юрій Гнаткевич. Він стверджував, що навчається в Київському інституті іноземних мов, а також працює на цегельному заводі в Корчуватому. Автор листа розповідає свою історію: раніше він перебував під впливом «релігійних родичів», які навіть «намагалися зробити його попом», але після вступу в університет «порвав з релігією», бо усвідомив її суперечливість. Тож тепер вирішив стати не просто атеїстом, а *войовничим атеїстом*. Наприкінці листа Гнаткевич просить редакцію допомогти йому стати слухачем Вечірнього університету атеїзму.³¹⁶

Для нас не менш важливою є відповідь на лист читача, яка також була опублікована в журналі. Її написав один із агітаторів, чий колективний портрет ми конструювали у попередньому розділі – Михайло Трояновський. Варто зазначити, що навіть назва статті-відповіді є показовою: «Ви ним обов'язково будете!». У тексті Трояновський схвалює ініціативу читача і переконує його у правильності такого вибору. Він підкреслює, що «університет атеїзму – *народний*, його слухачем може стати *кожен*».³¹⁷ Також агітатор зазначає, що головне завдання установи – це передусім підготовка кваліфікованих кадрів. Тому під час навчання головна увага звертається саме на самостійну лекторську підготовку майбутніх пропагандистів і здобуття практичних навичок агітації.³¹⁸ Разом ці два тексти створюють чітке уявлення того, що

³¹⁶ Гнаткевич Ю. Хочу стати войовничим атеїстом. Войовничий атеїст. 1961. № 10. С. 38.

³¹⁷ Трояновський М. Ви ним обов'язково будете! Войовничий атеїст. 1961. № 10. С. 39.

³¹⁸ Там само. С. 39.

стати агітатором-атеїстом – це справа, яка досяжна кожному. Але, водночас, вона знаменує якісно новий етап в житті будь-якої людини. Адже саме така праця дарує їй шанс стати «ною радянською людиною»: «Озброївшись знаннями, здобутими в народному університеті атеїзму, його випускники ввійдуть в армію полум'яних пропагандистів комуністичних ідей».³¹⁹

Варто також зауважити, що в обох цих текстах помітні окремі моменти, на яких акцентується увага саме з пропагандистською метою. По-перше, у «листі» Юрія Гнаткевича бачимо чіткий «контраст» в біографії. Йдеться про поєднання цілковитих крайнощів: спершу автор і його родина настільки релігійні, що він аж мав стати священником, а згодом він звернувся до повної протилежності і вирішив стати агітатором – войовничим атеїстом. Таке коливання «із крайності у крайність» є досить характерним для образу агітаторів у журналі, і в тій чи іншій формі повторюється у багатьох статтях. На нашу думку, такий метод пропаганди перегукується із тим, що Олівер Томсон назвав «стратегією парадоксу». Як зазначає дослідник, ця стратегія передусім викликає «шоковий ефект явного протиріччя» в аудиторії, і є досить ефективною для підкреслення значимості того чи іншого явища.³²⁰ У нашому випадку цим «явищем» є рішення «героя» стати агітатором-атеїстом.

Інший момент, на якому акцентують пропагандисти, є у «відповіді» на «лист» Гнаткевича, яку написав Трояновський. Описуючи переваги і доступність вечірнього університету атеїзму, він зазначає, що навчальний курс для майбутніх агітаторів триває два роки, а набір у групи і початок навчального року припадає на жовтень.³²¹ Показовим у цій ситуації є той факт, що обидва тексти були опубліковані у 10-му (жовтневому) номері «Войовничого атеїста» за 1961 рік. На наш погляд, така ситуація навряд чи може бути збігом обставин, і може вказувати на те, що ці тексти були

³¹⁹ Трояновський М. Ви ним обов'язково будете!. С. 39.

³²⁰ Thomson O. Mass persuasion in history. P. 20.

³²¹ Трояновський М. Ви ним обов'язково будете!. С. 39.

надруковані саме з метою популяризації університету атеїзму та залучення до нього нових слухачів.

Наостанок, зазначимо кілька слів про ще деякі риси образу агітатора-атеїста, які дещо перегукуються із тими, що нам вдалось реконструювати у колективному портреті. Передусім йдеться про вік агітаторів: як і в колективному портреті, агітатори, про яких розповідається в журналі – це люди старшого віку. У деяких статтях цю характеристику агітатора можна виявити опосередковано – зазначено про його життя до 1917 року, або про те, що почав займатись пропагандою атеїзму у 1920-х роках чи до Другої світової війни.³²² Тобто, станом на 1960-ті роки їм орієнтовно було від 50-ти до 60-ти чи навіть 70-ти років. Окремі тексти містять фотографії агітаторів, зроблені під час підготовки матеріалів для статті. Агітатори на них – це чоловіки на вигляд віком близько 60 – 70 років (Додаток 3). При чому, подекуди у статтях навіть навмисно підкреслюється старший вік агітаторів, і зазначається, що завдяки цьому вони мають «багатий життєвий досвід», який допомагає їм у роботі.³²³ Загалом, дані про вік пропагандистів приблизно збігаються із тими, що ми визначили під час конструювання колективного портрета агітаторів.

Інша важлива складова образу агітатора – це спосіб конструювання біографічних відомостей. Вони обов'язково зазначають про «правильне» соціальне походження і поведінку до 1917 року: майбутні агітатори або їхні близькі родичі протистояли царському режиму, «з перших днів» підтримували більшовиків.³²⁴ Власне, ця риса є характерною саме для другого варіанту конструювання біографій агітаторів у статтях, про який ми писали вище. Якщо ж біографія пропагандиста відповідала першому сценарію (походив з релігійної сім'ї), то цьому етапу життя майбутнього агітатора приділялось якомога менше уваги, натомість акцентувалось на тому моменті, коли він вирішив стати пропагандистом.

³²² Див. наприклад: Каракаш П. Покликання. Войовничий атеїст. 1960. №2. С. 37; Коваленко Б. Будні пропагандиста. Войовничий атеїст. 1960. №3. С. 32.

³²³ Коваленко Б. Будні пропагандиста. С. 31.

³²⁴ Романіка М. Відданість справі атеїстичній. С. 29.

Переважно однаково агітатори конструюють свої біографічні відомості про життя під час Другої світової війни. Тоді вони неодмінно були червоноармійцями і вправними солдатами: наприклад, в статті «Комуніст не шукає спокою» зазначається, що агітатор пройшов шлях від рядового кавалериста аж до підполковника.³²⁵ Як ми зазначали у попередньому розділі, таке конструювання біографічних відомостей було звичною практикою для радянського часу, і характерне для чи не всіх проаналізованих нами біографій. Як зазначає Олена Стяжкіна, саме завдяки використанню такого «бюрократичного письма», радянські громадяни намагались «розмовляти» з державою у такий спосіб, як вона сама хотіла, і робили вони це, щоб досягти максимально вигідного для себе результату.³²⁶

Образ агітатора в журналі «Войовничий атеїст» є цілком ідеалізованим, адже відтворює, як того вимагала пропаганда, лише «правильні» риси агітаторів. Передовсім, агітатор-атеїст постає як втілення «нової радянської людини». Він має такі характерні ознаки, як: комуністичний світогляд та приналежність до партії, колективізм, активізм та ініціативність (зрозуміло, в межах, які дозволені владою). Не менш важливим є зображення атеїстичної пропаганди як суспільно-корисної праці, яка теж є ознакою «нової людини», адже саме така праця є внеском агітатора для досягнення спільної мети – побудови комунізму. Крім того, на сторінках журналу агітатор почасти постає як рятівник, який «лікує» суспільство від головної «хвороби» – релігійності населення. Так само, часто агітатора-атеїста зображають як «героя», який протистоїть злу, що втілюється у релігії загалом і, головню, в «сектантстві». Загалом, усі ці характеристики покликані створити якнайбільш повний образ агітатора, який максимально перегукувався б із образом «нової людини».

Повсякдення агітаторів зображується передовсім як таке, що повністю присвячене атеїстичній пропаганді: агітатор не мав вільного часу, адже він

³²⁵ Четирко М. Комуніст не шукає спокою. С. 41.

³²⁶ Стяжкіна О. В. «Правильна біографія» пересічної людини 1920-х років. С. 220 - 221.

постійно спілкувався з аудиторією. Це відбувалося або в спеціалізованих місцях, або навіть просто неба – у полі чи в домівках вірян. Крім того, агітатори активно залучали різноманітні технічні засоби поширення пропаганди, найпопулярнішим серед яких було радіо. Адже саме завдяки ньому можна було доносити ідеологічні меседжі до різних категорій населення, і при цьому, ця інформація сприймалась аудиторією практично на підсвідомому рівні. Крім того, радіо також було джерелом зв'язку між самими агітаторами.

Важливою складовою, яка формує образ агітатора-атеїста в журналі, є його мотивація здійснювати антирелігійну пропаганду. Вона зазвичай виникає в певний «переламний» момент, який агітатори конструюють у своїх біографічних відомостях, і який має переважно ідеологічне підґрунтя. Проте у образі агітатора є й спільні риси, які також характерні сконструйованому нами колективному портрету. Зокрема, у журнальних статтях агітаторами є переважно чоловіки старшого віку – схожу тенденцію ми простежили під час формування колективного портрету пропагандистів. Важливо, що у текстах з часопису така характеристика агітаторів зображується як їх перевага, адже вважається, що завдяки зрілому віку вони мають «багатий життєвий досвід». Так само подібним є спосіб, у який агітатори описують своє минуле: вони намагаються зобразити його «правильним», продемонструвати свою лояльність до влади. Вони роблять це як у біографічних довідках, на основі яких ми конструювали колективний портрет агітатора, так і в статтях «Войовничого атеїста», у яких пропагандисти творять свій ідеалізований образ.

Насамкінець зауважимо, що усі вищеописані риси образу агітатора творяться за допомогою стандартних схем пропаганди, що передусім впливають на емоційне сприйняття читача, а також спонукають його наслідувати приклад, який подає агітатор-атеїст.

Висновки

У роки правління Микити Хрущова ідея «побудови комунізму» була не просто риторичною стратегією, яку влада використовувала задля легітимізації своїх дій. Це був справжній «рушій змін», який запустив низку процесів всередині держави, одним із яких була боротьба з релігією, як з ідеологічним ворогом, який перешкоджав утвердженню комуністичного ладу. І очолити боротьбу мала саме «нова радянська людина», яка була носієм ідеалів «матеріалістичного світогляду». Це протистояння досягло свого піку під час хрущовської антирелігійної кампанії 1958–1964 рр., й агітатори-атеїсти, в першу чергу, мислились як втілення «нової радянської людини», яка «лікує» своїх співгромадян від однієї із головних «хвороб» суспільства – релігійності.

Під час антирелігійної кампанії влада використовувала два основні способи боротьби з релігією. Перший передбачав застосування «командно-адміністративних методів», які були покликані знищити Церкву як інституцію, і вважався основним напрямком антирелігійної кампанії. Другий передбачав боротьбу з релігією в ідеологічній площині як з «ворогом комунізму», для цього найефективнішим засобом бачилась атеїстична пропаганда. Саме тому, застосування останньої активізувалось вже незадовго після початку антирелігійної кампанії.

Проведення антирелігійної пропаганди серед населення здійснювалось завдяки спеціалізованим інституціям, які працювали під егідою партії, а найбільш впливовою та масовою серед них було Товариство «Знання». Членство у ньому об'єднувало різні категорії агітаторів: першою були «войовничі безбожники», які схилилися до практик боротьби з релігією зразка 1930-х років, і вбачали в атеїстичній пропаганді передусім трансляцію чітких антирелігійних меседжів, а також закликали до рішучої боротьби з релігією. Певною «протилежністю» для них була радянська інтелігенція, представники якої найефективнішим способом атеїстичної пропаганди вважали «наукове просвітництво». Вони схилились до більш «м'якого» методу боротьби з релігією – прищеплення людям «матеріалістичного світогляду», який мав би

викривати «неспроможність релігійних вірувань». Останньою, досить специфічною, категорією агітаторів-атеїстів були колишні священники, які «порвали з релігією». Їхня діяльність вважалась найбільш ефективною, оскільки вони були «живим прикладом» дієвості антирелігійної пропаганди. До того ж, вони добре знали на основних релігійних постулатах, а отже могли «ефективно викривати» «слабкі місця» релігійних вчень.

Завдяки архівним матеріалам нам вдалось проаналізувати окремі складові професійної діяльності агітаторів-атеїстів. Зокрема, ми визначили, що Товариство «Знання» заохочувало професійний розвиток агітаторів завдяки численним курсам підвищення кваліфікації, семінарам та конференціям, які могли відбуватись не лише на локальному, а й на республіканському чи всесоюзному рівні. Окрім їх безпосередньої мети – покращення якості атеїстичної пропаганди та підготовки агітаторів, ці заходи сприяли налагодженню зв'язків між різними категоріями агітаторів. Відтак, більш досвідчені пропагандисти розповідали колегам про стратегії пропаганди, ділились методологічними розробками та власними досягненнями. Таким чином, агітатори могли формувати мережу зв'язків між собою, що сприяло їх професійному зростанню.

Крім того, агітатори-атеїсти мали низку інших можливостей, завдяки яким могли підвищити свій статус. До них, зокрема, можна зарахувати поїздки за кордон. Загалом, відрядження були невід'ємною частиною роботи будь-якого агітатора, і здебільшого вони планувались в межах УРСР чи до інших республік. Водночас, можливість поїхати за кордон, переважно до країн соціалістичного табору, була унікальним шансом, який вирізняв агітаторів-атеїстів з-поміж інших категорій населення. Такі поїздки давали змогу агітаторам не лише контактувати із зарубіжними колегами, а й отримувати доступ до «імпортних» товарів, що теж покращувало соціальний статус пропагандистів. Важливим чинником, що підвищував становище агітаторів у суспільстві, було також гарне матеріальне забезпечення. Вони могли отримувати нове житло та покращувати свої побутові умови, лікуватись у

санаторіях за державний кошт та одержувати путівки на курорт задля зміцнення свого здоров'я. Ми припускаємо, що саме вищеописані фактори могли мотивувати людей ставати агітаторами-атеїстами і заохочувати їх до роботи на «пропагандистській ниві».

Однак варто зауважити, що хоча атеїстична пропаганда й була важливою для радянських ідеологів під час хрущовської антирелігійної кампанії, влада не завжди належно підтримувала агітаторів у їхній професійній діяльності. Перешкодами у роботі пропагандистів могли бути погані умови праці, незадовільне матеріально-технічне забезпечення та брак коштів на видавництво методологічної літератури. Так само, не втілились у життя прагнення агітаторів бути прирівняними до партійної номенклатури і підвищити свій статус до «верхівки суспільства», яка мала, порівняно з іншими радянськими громадянами, привілейоване становище. На наш погляд, така ситуація підтверджує те, що пріоритетним напрямком боротьби з релігією влада вважала все-таки інституційне знищення Церкви. До того ж, застосування таких «командно-адміністративних методів» практично не вимагало від влади ніяких фінансових витрат, що теж розцінювалось як перевага.

У свою чергу, пропаганда формує образ агітатора, який, не відчуваючи жодних перешкод, у своїй роботі вільно користується різними методологічними матеріалами та технологіями (зокрема радіо як засобом трансляції антирелігійної пропаганди). Так само, підкреслюється значимість агітаторів для держави, і їхня цінність в очах влади, зокрема політичної верхівки. Це можна пояснити також бажанням самих авторів статей створити певний ідеалізований образ власної роботи. Очікувано, тексти із журналу «Войовничий атеїст» не містять жодних відомостей про конфлікти поміж агітаторами всередині Товариства «Знання», які зафіксовані в архівних матеріалах, і відповідно, впливали на якість атеїстичної пропаганди.

Також нам вдалося сконструювати колективний портрет агітатора-атеїста, що, дозволило виокремити спільні риси, характерні для більшості

агітаторів. Хоча усі агітатори мали різні, подекуди протилежні життєві досвіди, і до вступу у Товариство «Знання» могли або взагалі не мати стосунку до атеїстичної пропаганди, або ж, навпаки, навіть перебувати «по ту сторону барикад» і бути священниками, які згодом зріклися віри. Все ж, усі вони були членами партії або комсомолу, могли поєднувати діяльність у Товаристві «Знання» із основною роботою в інших установах. Крім того, більшість агітаторів ставали членами Товариства завдяки особистим знайомствам чи покровительству інших пропагандистів. Очевидно, не останню роль у цьому відігравала саме вищезгадана мережа зав'язків між агітаторами.

Усі агітатори, конструюючи власні біографічні відомості, звертали увагу на соціальне походження та національність, досвід під час Другої світової війни та службу в Червоній армії. Зауважимо, що це було досить типовою стратегією для радянських громадян. Така тактика допомагала «правильно» говорити про своє минуле, убезпечуючи себе від потенційних проблем і дозволяючи претендувати на «винагороду» за добропорядну поведінку. Так само, ця риса була характерна і для образу агітатора-атеїста, що його формувала радянська пропаганда. Адже таким чином, він мав ретранслювати для читачів приклад «правильного» громадянина – «нової радянської людини».

Спільними характеристиками образу агітатора-атеїста у пропаганді сконструйованого нами колективного портрета є їх вік та стать. Більшість агітаторів були чоловіками близько 50 – 60 років. Цікаво, що у пропаганді така характеристика всіляко підкреслюється, адже вважалось, що завдяки цьому агітатори мали «великий життєвий досвід», який був їх перевагою.

Також ми переконались, що саме покращення соціального статусу та, відповідно, матеріального становища, могли мотивувати деяких людей ставати агітаторами. Водночас, ми не відкидаємо ідейних переконань, які були причиною активної діяльності окремих пропагандистів, про що свідчать передусім їх власні твердження. Очікувано, що образ агітатора у пропаганді цілком фокусується на ідейних переконаннях, які стають головною причиною

їхнього вибору бути агітаторами. Цей образ, своєрідне втілення «нової радянської людини», всіляко підкреслює ініціативність, ентузіазм та колективізм, які мали б виявляти пропагандисти. А праця агітаторів визначається як суспільно-корисна – така, що відіграє важливу роль на шляху до «побудови комунізму».

Загалом, хоча образ агітатора у пропаганді має деякі спільні риси із тими даними про них, які містять архівні матеріали, все ж він значно більше ідеалізує пропагандистів та їхню діяльність. На нашу думку, це пов'язано передусім з основним завданням, задля якого писали ці тексти – зобразити *правильного* агітатора, для якого на першому місці є комуністичні ідеали, і який всі свої сили присвячує боротьбі з головним ворогом комунізму – релігією. До того ж, задля створення такого ідеалізованого образу агітатора застосовуються базові техніки пропаганди, які, в першу чергу, впливають на емоційне сприйняття цільової аудиторії, і покликані спонукати її наслідувати правильний приклад агітаторів-атеїстів у своїй поведінці.

Наостанок, завдяки результатам цього дослідження, нам вдалось виокремити характерні риси агітаторів-атеїстів та їхнього правильного образу, що його формувала пропаганда. А деякі складові професійної діяльності агітаторів постали перед нами як сукупність потенційних можливостей, які відкривались перед цими людьми і у кар'єрному зростанні, і у покращенні свого соціального статусу.

Зрештою, ми спробували зобразити агітатора з іншої перспективи: не як «гвинтика в системі» чи «інструмент пропаганди», а саме як *людину* із власними амбіціями, потребами та проблемами. Адже протистояння комунізму (атеїзму) та релігії як конкурентів за «людські душі», виявлялось передусім у конфронтації різних категорій радянських людей, які однаково були невід'ємними складовими одного суспільства. Лише усвідомивши це, можна краще зрозуміти сутність та специфічність хрущовської антирелігійної кампанії 1958 – 1964 рр. І, сподіваємось, у майбутньому ця тема ще стане предметом фахових наукових досліджень і дискусій.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

Неопубліковані

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 421 (Распоряжения по аппарату Правления Республиканского общества, 03.01.1960 р. – 30.06.1960 р.).
2. ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 422 (Распоряжения по аппарату Правления Республиканского общества, 01.07.1960 р. – 31.12.1960 р.)
3. ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 541 (Переписка с ЦК Коммунистической партии Украины о сокращении штатов, о выполнении постановления ЦК КПУ «Об улучшении работы общества», и др. Вопросам, 06.01.1960 р. – 20.12.1960 р.).
4. ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 576 (Распоряжения Правления Республиканского общества по основной деятельности и личному составу – том I, 04.01.1962 р. – 30.07.1962 р.).
5. ЦДАВО України. Ф. 4618. Оп. 1. Спр. 577 (Распоряжения Правления Республиканского общества по основной деятельности и личному составу – том II, 01.08.1962 р. – 30.12.1962 р.).
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 952 (Докладные записки, информации и справки отдела пропаганды и агитации ЦК, обкомов КП Украины, министерств УССР, Общества по распространению политических и научных знаний УССР о созыве съезда, пленума, совещаний Общества, о проведении массово-политической работы в областях, стенограмма лекции о международном положении, прочитанной для участников июльского пленума ЦК КП Украины, 24.01.1958 р. – 27.12.1958 р.).
7. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1213 (Докладные записки, информации и справки отделов ЦК, обкомов и горкомов КП Украины – об улучшении массово-политической работы среди трудящихся, о ходе

обсуждения материалов ноябрьского Пленума ЦК КПСС, об улучшении работы республиканского общества по распространению политических и научных знаний, 02.01.1959 р. – 09.01.1960 р.).

8. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1235 (Докладные записки, информации, справки отделов ЦК, обкомов, горкомов, райкомов КП Украины, министерств УССР – о недостатках научно-атеистической пропаганды и мерах её улучшения; о закрытии женских монастырей, 28.02.1959 р. – 09.09.1959 р.).
9. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1450 (Докладные записки, информации, письма, справки отделов ЦК, обкомов КП Украины, Общества по распространению политических и научных знаний УССР, комитета по радиовещанию и телевидению УССР – о состоянии и мерах улучшения массово-политической работы среди трудящихся, о работе лекторских групп, о проведении республиканских курсов лекторов-атеистов, об итогах проведения в УССР научных сессий, посвященных росткам коммунизма, 07.01.1960 р. – 20.06.1960 р.)
10. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1470 (Докладные записки, информации, справки отделов ЦК, обкомов КП Украины, Министерства просвещения, культуры УССР – о ходе выполнения постановления ЦК КП Украины «О недостатках научно-атеистической пропаганды и мерах её улучшения», о работе комсомольских организаций республики по атеистическому воспитанию молодежи, о закрытии женских монастырей, 03.01.1960 р. – 13.12.1960 р.).
11. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1655 (Докладные записки, информации, справки отделов ЦК, обкомов КП Украины, Общества по распространению политических и научных знаний УССР – о мерах по усилению политической работы среди работников сельского хозяйства УССР; об откликах трудящихся УССР на проект Программы КПСС; о проведении конференций, семинаров пропагандистов, лекторов-атеистов; о работе лекторских групп; письма и телеграммы коллективов

- трудящихся по поводу выступления Н.С. Хрущева по радио и телевидению 7 августа 1961 г. и успешного полета на космическом корабле Юрия Гагарина и Германа Титова, 04.01.1960 р. – 22.12.1961 р.).
- 12.ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1925 (Докладные записки, письма, справки отдела пропаганды и агитации ЦК, обкомов КП Украины, министерств УССР, Общества по распространению политических и научных знаний УССР – о структуре Общества по распространению политических и научных знаний УССР; о проведении пленумов, конференций, курсов лекторов-международников, семинаров лекторов, о проведении отчетов и выборов в организациях Общества; о работе лекторских групп; о массово-политической работе среди трудящихся села, 02.01.1962 р. – 21.12.1962 р.).
- 13.ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1957 (Список начальников и партторгов обкомов КП Украины территориальных производственных колхозно-совхозных /совхозно-колхозных/ управлений по состоянию на 12 апреля 1962 г. Письма и справки отделов ЦК, обкомов, райкомов КП Украины – о трудоустройстве выпускников Киевской, Львовской ВПШ; о предоставлении мест в ВПШ при КП Украины партийных и советских работников Молдавской ССР, 07.02.1962 р. – 11.05.1962 р.).

Опубліковані

1. Дулуман Є. Чому я перестав вірити в бога. Київ: Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». 1957. 39 с.

Періодика

1. Анохін І. Голос друга і порадника. Войовничий атеїст. 1964. № 8. С. 29 – 32.
2. Бабенко В. У центрі уваги – нові кадри. Войовничий атеїст. 1961. №7. С. 38 – 39.
3. Богданович С. За справу взялися ентузіасти. Войовничий атеїст. 1961. №1. С. 34 – 35.

4. Бугайов О. Принциповість і непримиренність. Войовничий атеїст. 1963. № 8. С. 21 – 23.
5. Волохатих Л. Невтомний сівач. Войовничий атеїст. 1961. №5. С. 34 –38.
6. Гнаткевич Ю. Хочу стати войовничим атеїстом. Войовничий атеїст. 1961. № 10. С. 38.
7. Григор'єв О. У атеїстів Івано-Франківщини. Войовничий атеїст. 1963. № 8. С. 24.
8. «До наших читачів». Войовничий атеїст. 1960. №1. С. 5.
9. Дулуман Є., Олійник П. Агітатори йдуть до віруючих. Войовничий атеїст. 1962. № 10. С. 34 – 35.
10. Каракаш П. Покликання. Войовничий атеїст. 1960. №2. С. 37 – 38.
11. Коваленко Б. Будні пропагандиста. Войовничий атеїст. 1960. №3. С. 31 – 33.
12. Коваль Ф. Освітлювачі розуму. Войовничий атеїст. 1961. №8. С. 30 –33.
13. Козирєв П. Діють пропагандистські кадри. Войовничий атеїст. 1961. № 12. С. 32 – 33.
14. Козловський Ф. Горить незгасимий вогник. Войовничий атеїст. 1961. №4. С. 39 – 41.
15. Комендант І. І влітку, і взимку. Войовничий атеїст. 1961. №3. С. 39 – 41.
16. Миколаєнко І. Будні сільських агітаторів. Войовничий атеїст. 1963. № 1. С. 29 – 30.
17. Нужний В. Говорить Київ. Войовничий атеїст. 1961. №9. С. 51 – 54.
18. Романіка М. Відданість справі атеїстичній. Войовничий атеїст. 1962. № 2. С. 29 – 31.
19. Такі у нас пропагандисти. Войовничий атеїст. 1962. № 4. С. 44 – 45.
20. Тарасенко А. Нотатки сільського лектора. Войовничий атеїст. 1962. № 9. С. 29 – 30.
21. Трояновський М. Ви ним обов'язково будете! Войовничий атеїст. 1961. № 10. С. 38 – 39.

22. Хоменко М. Кращий досвід – усім атеїстам. Войовничий атеїст. 1964. №12. С. 22 – 24.
23. Четирко М. Комуніст не шукає спокою. Войовничий атеїст. 1961. № 10. С. 40 – 42.

Джерела в електронному форматі

1. Кореспондент.нет. Проф. Дулуман: ніякої правди в релігії немає. Інтерв'ю Української служби BBC з Є. Дулуманом. URL: <https://ua.korrespondent.net/bbc/1102546-prof-duluman-niyakoyi-pravdi-v-religiyi-nemaє> (відвідано 19.04.2024).
2. Про музейників-фронтовиків, які працювали у нашому Заповіднику! Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». URL: <https://kplavra.kyiv.ua/ua/11-may-about-the-war-veterans-ukr> (відвідано 16.05.2024).
3. Програма КІРС (1961). URL: <http://museumreforms.ru/node/13891> (відвідано 10.03.2023).

Література

Монографії, збірки статей

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму : пер. з англ. / Ханна Арендт. – 2-е вид. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. 584 с.
2. Геллер М. Машина и винтики. История формирования советского Человека. Москва, издательство "МИК", 1994. 336 с.
3. Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе / Пер. з англ.- Н. Комарова. К.: Дух і Літера, 2001. 542 с.
4. Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси: Колективна монографія / Відп. ред. В. Даниленко; Упоряд.: В. Крупина, М. Смольницька. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2022. – 959 с.

5. Jeffrey Brooks. Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War. – Princeton: Princeton University Press, 2000. 344p.
6. Kenez P. The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917–1929. New York: Cambridge University Press. 1985. 308p.
7. Luehrmann S. Religion in secular archives: Soviet atheism and historical knowledge. New York. Oxford University Press, 2015. 256 p.
8. Luehrmann S. Secularism Soviet Style: Teaching Atheism and Religion in a Volga Republic. Bloomington: Indiana University Press, 2011. 292 p.
9. Martin, Barbara; Beliakova Nadezhda. Religious Life in the Late Soviet Union: From Survival to Revival (1960s-1980s). London: Routledge, 2023. 256 p.
10. Pospelovsky D. A History of Marxist-Leninist Atheism and Soviet Antireligious Policies (A history of Soviet atheism in theory and practice, and the true believer) Vol. I. – New York. 1987. 189 p.
11. Smolkin V. A Sacred Space Is Never Empty: A History of Soviet Atheism. Princeton, NJ: Princeton University Press. 2018. 360 p.
12. Thomson O. Mass Persuasion in History: an Historical Analysis of the Development of Propaganda Techniques. New York: 1977. 142 p.

Статті із журналів, збірників

1. Жидкова Н. Діяльність товариства «Знання» на Менщині у рівневих зв'язках // *Сіверянський літопис*. 2014. № 4. С. 225 – 233.
2. Колястрок О. А. Вплив житлової реформи М. Хрущова на повсякденність радянського суспільства // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. Вип. 24. Вінниця. 2016. – С. 273 – 277.
3. Лебина Н. Антимирь: принципы конструирования аномалий. 1950-1960-е годы. *Советская социальная политика: сцены и действующие*

- лица, 1940-1985/ ред. Е. Ярская-Смирнова, П. Романов. Москва, 2008. С. 255 – 265.
4. Панич О. Науковий атеїзм як культурна система. *Українське релігієзнавство*. 2015. № 76. С. 21 – 35.
 5. Шліхта Н. Основні форми і методи атеїстичної пропаганди в Українській РСР наприкінці 50-х – на початку 60-х років // *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»: Історія*. – К., 1999. – Т.14. – С. 80 – 87.
 6. Шліхта Н. Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії: ситуація в Україні та її польська паралель. *Україна модерна*. 1999-2000. Вип. 4–5. – С. 246 – 286.
 7. Fitzpatrick S. Supplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s. *Slavic Review*, Vol. 55, No. 1 (Spring, 1996), P. 78 – 105.
 8. Luehrmann S. The Modernity of Manual Reproduction: Soviet Propaganda and the Creative Life of Ideology. *Cultural Anthropology*. 2011. № 3. P. 363–388.
 9. Smolkin-Rothrock V. “The Confession of an Atheist Who Became a Scholar of Religion” Nikolai Semenovich Gordienko’s Last Interview. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. Vol. 15. № 3. 2014. P. 597 – 620.
 10. Бетлій О., Дися К. Вступ: усе про ідентичність // *Міжкультурний діалог. Т. 1: Ідентичність* / За ред. Олени Бетлій і Катерини Дисі. – К.: Дух і літера, Центр польських та європейських студій НАУКМА, 2009. – С. 11 – 32.
 11. Стяжкіна О. В. «Правильна біографія» пересічної людини 1920-х років: способи конструювання минулого (на матеріалах Донбасу) // *Нові сторінки історії Донбасу: Зб. статей* // л. ред. З. Лихолобова. Донецьк: 2008. С. 2064 – 224.

12. Andrews J. Inculcating Materialist Minds: Scientific Propaganda and Anti-religion in the USSR during the Cold War. *Science, Religion and Communism in Cold War Europe*. ed. Paul Betts and Stephen A. Smith. Basingstoke. 2016. P. 105 – 125.
13. Basauri Ziuzina A.M., Kyselov O. Atheism in the context of the secularization and desecularization of Ukraine in the 20th century // ed. by Tomáš Bubík // *Freethought and Atheism in Central and Eastern Europe*. Berlin-Boston: 2020. P. 284 – 309.

Навчальні посібники:

1. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Курс лекцій. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків: Акта, 2015. 252 с.

Рукописи

Дисертації

1. Ферт А. Практики державного контролю над православними громадами Києва (1968-1989).: дис. на здобуття наук. ступеня PhD. / Національний Університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2024. 269 с.
2. Froggatt M. Science in Propaganda and Popular Culture in the USSR under Khrushchëv (1953– 1964). DPhil thesis. University of Oxford, 2006. 248 p.
3. Smolkin-Rothrock V. “A Sacred Space Is Never Empty”: Soviet Atheism, 1954-1971: thesis for a scient. degree PhD / University of California, Berkeley, 2010. 254 p.

Електронні ресурси

1. Смолкин В. «Свято место пусто не бывает»: атеистическое воспитание в Советском Союзе, 1964 – 1968 // *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*. 2009. №.3 (65). URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2009/3/svyato-mesto-pusto-ne-byvaet-ateisticheskoe-vospitanie-v-sovetskom-soyuze-1964-1968.html> (відвідано 26.02.2023).

Додатки

Додаток 1

Марко Петренко у віці до 30 років – референт правління секції філософських наук та науково-атеїстичної пропаганди Товариства «Знання» УРСР.

Джерело: Про музейників-фронтовиків, які працювали у нашому Заповіднику! Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». URL: <https://kplavra.kyiv.ua/ua/11-may-about-the-war-veterans-ukr> (відвідано 16.05.2024).

Додаток 2

Євграф Дулуман у віці до 28 років – член Товариства «Знання» УРСР, колишній священник, який зрікся віри.

Джерело: Дулуман Є. Чому я перестав вірити в бога. Київ: Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». 1957. С. 2.

Додаток 3

Юрій Вишневський – агітатор-атеїст, член Товариства «Знання» УРСР.

Джерело: Каракаш П. Покликання. Войовничий атеїст. 1960. №2. С.38.